

Sz. Molnár Szilvia

A Magyar Műhely és az emigráció¹

Absztrakt. A magyar irodalom története szempontjából a nyugati magyar irodalom egyik legjelentősebb lapjának – a londoni Irodalmi Újság és a müncheni Új Látóhatár mellett – a párizsi Magyar Műhely számított, amelynek programjához és tevékenységéhez a nyugati magyar emigráció meglehetősen ambivalensen viszonyult, és ennek egyaránt voltak politikai, ideológiai, társadalmi, illetve személyes okai. Tanulmányomban ezeknek az okoknak erdek a nyomába.

„Mennyi felhalmozott energia fecsérlődik el a légüres térben.”

Czigány Lóránt

A magyar irodalom története szempontjából a nyugati magyar irodalom három legjelentősebb lapjának a londoni Irodalmi Újság, a párizsi Magyar Műhely és a müncheni Új Látóhatár számított, a négy legjelentősebb csoportnak pedig a hollandiai Mikes Kelemen Kör, a londoni Szepsi Csombor Kör, a párizsi Magyar Műhely Munkaközösség és a svájci Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.²

A párizsi Magyar Műhely tevékenységei és fórumai

A Magyar Műhely párizsi tevékenysége sokoldalú volt, folyóirat- és könyvkiadás, évente megrendezett találkozók, irodalmi estek és kiállítások fűződnek a nevéhez. Nem könnyű szétválasztani és külön tárgyalni egymástól a különböző fórumon működő tevékenységek történetét, a legjobb lenne egyetlen monográfiában megírni őket, lévén a lap munkatársainak köre nagyjából lefedi a könyvek, találkozók, irodalmi estek és kiállítások névsorát is. Ennek oka részben az, hogy a folyóirat profilja a hetvenes évekre markánsan elkülönült a

1 A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

2 HITES Sándor, *A száműzetés prózairodalmáról a 20. század második felében = A magyar irodalom története III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Budapest, Gondolat Kiadó, 2007, 703.

többi emigrációban működő magyar nyelvű folyóiratétól: avantgárd műveket, experimentális irodalmi alkotásokat publikáltak, valamint ezekkel és a legújabb nyelvészeti trendekkel foglalkozó tudományos írásokat – márpedig avantgárd és kísérletező kedvű művészből, íróból sokkal kevesebb volt magyar nyelvterületeken. A magyar emigráció körében az avantgárd nem örvendett népszerűségnek, a nyugat-európai országok kultúrájában viszont könnyen utat talált magának a szélesebb olvasó- és nézőközönséghez, mivel a francia, német, osztrák és angolszász irodalmak esetében az avantgárd művészet kánonalkotó tényezőnek számított már akkor is.

A Magyar Műhely folyóiratot 1962-ben alapította Párizsban Czudar D. József, Márton László, Nagy Pál, Papp Tibor, Parancs János és Szakál Imre. A lap profiljaként „irodalom és képzőművészet szimbiózisát” jelölték meg, az elnevezés ötlete pedig Sulyok Vincétől származott.

Az az irodalomtörténeti közhely, hogy a folyóirat nevét konkrétan Németh László azonos című, 1956-ban íródott esszéje ihlette volna, igazából nincsen dokumentálva, csupán visszaemlékezésekben hallani-olvasni róla, mintegy városi legendáról. Tény, hogy a Magyar Műhely harmadik számában (1962) a szerkesztőség Németh László *Die Revolution der Qualität (A minőség forradalma)* című, a Steingrüben Verlag kiadásában 1962-ben megjelent, német nyelvű tanulmánykötetének a bevezetőjét közli, majd az ötödik számban (1963) az *Iszony* francia nyelvű kiadásának (Les Éditions Gallimard) Illyés Gyula által írt bevezetőjét, ám ebből csupán bizonytalan következtetéseket lehet levonni a folyóirat címének Németh László-i kötődésével kapcsolatban. Nagy Pál a *Journal in-time (életem)* második kötetében arra emlékszik vissza, hogy Bibó István *A magyar demokrácia válsága* című tanulmányának egyik mondata ragadta meg figyelmüket, ahol Bibó arról ír, hogy Magyarországot olyan országgént látja, mint amelyik „a demokratikus konszolidáció, a szocializmusra való átmenet és egy új, harmonikus társadalmi értékelési rendszer kiépítésének a műhelyévé is kinőheti magát” – idézi Nagy Pál Bibót.³ A folyóirat megalakulásával kapcsolatban szintén többféle eredettörténet kering: Nagy Pál az Új Látóhatártól való elszakadással hozza összefüggésbe,⁴ ahogy Czigány Lóránt is: „A folyóirat most májusban lesz tízéves. Ezt meg akarják ünnepelni, s úgy látszik, mégsem szűnik meg a lap. Hogyan is született a Magyar Műhely? Nagy Palit, Papp Tibort Bikich Gábor szőröző perfekcionizmusa miatt elüldözték az Új Látóhatártól. Erre fel teremtettek saját fórumot. A cím Németh Lászlótól van. Egy párizsi balparti kávézóban Darvas József a szemükre is vetette. Valódi ideájuk azonban Kassák.”⁵ A cím története Czigány naplójában is inkább a városi legendateremtés retorikai nyomait őrzi, irodalomtörténeti szempontból sokkal fontosabb a naplófeljegyzésben rögzített Új Látóhatártól való elszakadás, amelyről Borbándi Gyula a következőket írja monográfiájában: „Az Új Látóhatár fiataljainak elégtelen megjelenési lehetőségei és az irodalmi ízlésben mutatkozó eltérések okozták 1962-ben egy csoport kiválását, amely Párizsban Magyar Műhely néven indított új folyóiratot,

3 NAGY Pál, *Journal in-time. Él(e)tem 2.*, Budapest, Kortárs Kiadó, 2002, 127–128.

4 *Uo.*, 114.

5 CZIGÁNY Lóránt, *Írok, tehát vagyok. Emigráns napjaim múltása, 1971-1981*, Budapest, Kortárs Kiadó, 2005, 100. (1972. február 15.) Darvas József a Magyar Írószövetség akkori elnöke volt.

egyfelől a nemzedéki különállás, másfelől az alkotói szemlélet különbözősége jegyében.⁶ Márton László a tiszavirág életű Esmélet című folyóiratból eredezteti a Magyar Műhelyt az alkotói törzsgárda és a közös irodalomszemlélet alapján, és nem Kassák Lajos, hanem Kormos István hatását emeli ki a folyóirat korai irodalmi arculatának alakulásában (Kormos ismertette meg velük Kassák, Füst és Weöres költészetét,⁷ mivel a hazai irodalomtörténeti kánonban az ötvenes évek irodalompolitikája mellőzte szerepeltetésüket). A Bujdosó házaspár a MEFESZ (Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége) baráti körével kapcsolja össze a Magyar Műhely indulását: 1961 és 1963 között Nagy Pállal, Márton Lászlóval és Szakál Imrével közösen dolgoztak a diákszövetség genfi központjában.⁸

A Magyar Műhely megalakulásakor „irodalom és képzőművészet szimbiózisát” jelölték meg a szerkesztők a lap profiljaként, és a beérkezett írásokat a következő tematikus blokkokba rendezték: Égtájak (világirodalom), Tanulmányok (elméleti írások), Tanúság (politikai állásfoglalás), Téka (kritikák).⁹ A folyóirat első számában a müncheni Új Látóhatárt, a brüsszeli Szemlét, az újvidéki Hidat, valamint a budapesti Új írást hirdették, Nagy Pál visszaemlékezése szerint a szerkesztőség azon szemléletének igazolására, hogy a magyar irodalmat területi megosztottságától függetlenül az anyanyelv egységében tekintik.¹⁰ A hirdetésre azonnal felhördült az emigráció, és a Magyar Műhelyt a hazai vezetéssel való konspirációval vádolta. A vádakra válaszolva a szerkesztőség a következő állásfoglalást hozta: „...jelezni kívánjuk, hogy nem akarunk elszakadni az otthoni, a tulajdonképpeni magyar irodalomtól. Ezáltal még nem az éppen érvényben lévő irodalompolitikával, vagy szerkesztői és kiadói hivatalokkal vállaltunk »közösséget«, hanem azokkal az írókkal (Illyés Gyula, Németh László, Tamási Áron, Kassák Lajos, Weöres Sándor, Juhász Ferenc, Nagy László, Benjamin László és még mások), akik, főleg az Új Írásba, nehéz helyzetben is írnak.”¹¹

A hatvanas években a Magyar Műhely rendszeresen közölt otthon tiltás alatt álló, vagy írásaikat csak cenzúrázva közlő írókat¹² (többek között Weöres

6 BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza 1945-1985*, Budapest, Európa, 1989 (első megjelenés: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1985), 245.

7 „Olvasótáborunkat akár telefonon is felhívhatnánk” *Beszélgetés Márton Lászlóval = Induljunk tehát: otthonról haza*, szerk. ERDÉLYI Erzsébet, NOBEL Iván, Budapest, Tárogató, 1996, 167.

8 Bujdosó Alpár szóbeli közlése alapján.

9 NAGY Pál, *Journal in-time* 2., 128.

10 *Uo.*, 131.

11 Magyar Műhely, 2 (1962), 63-64.

12 A tiltások működéséről Veres András a következőket írja: „A Kiadói Főigazgatóság több volt, mint egyszerű »cenzúrahivatal« (ahogy a népnyelv nevezte). Nemcsak felügyelt és tiltott, hanem közvetített és pártfogolt is. (...) Az itt dolgozó munkatársak természetesnek vették, hogy beavatkozhatnak a kéziratok szövegébe; ha jónak látták, »helyesbítették« a regények fordulatait vagy a lexikoncikk adatait. (...) A felülről lefelé építkező rendszer legalján helyezkedtek el a folyóiratok és könyvkiadók, amelyek közvetlen napi kapcsolatban álltak az írókkal. Egyszerűbb esetekben a szerkesztőségek maguk dönthettek, »problematikus« ügyekben viszont ki kellett kérniük a felettes szerv(ek) tanácsát és jóváhagyását. Eleinte

Sándort, Mándy Ivánt, Hernádi Gyulát, Orbán Ottót, Mészöly Miklóst, Lengyel Balázst, Örkény Istvánt, Mándy Stefániát, Somlyó Györgyöt, Nemes Nagy Ágnest); a hazai kánonból kiszorult, ám a modernség folytonossága szempontjából fontosnak tartott írókkal és költőkkel pedig a Magyar Műhely különszámokban foglalkozott (Weöres Sándor MM 7-8 sz. 1964; Kassák Lajos MM 13. sz. 1965; Füst Milán 23-24. sz. 1967.).

Az 1968-ban napvilágot látott, strukturalizmussal foglalkozó különszám (MM 27. sz.) jelzi a szerkesztők és a lap szemléleti irányváltását. Ettől kezdve elmaradnak a politikai állásfoglalások, és a szerkesztők figyelme a nyugat-európai irodalomtudományi trendekre irányul, valamint azokra a hazai és külföldi alkotókra, akik a korban modernnek számítottak (elsősorban az új regény és az experimentális költészet képviselőire). Ebből az érdeklődésből születtek a James Joyce *Finnegan's Wake*-jével (41-42. 1973) és Szentkuthy Miklós *Prae*-jével foglalkozó (45-46. sz. 1974) különszámok.

A lap 54-55. számától (1978) kezdődően Bujdosó Alpár, Nagy Pál és Papp Tibor szerkesztik a folyóiratot egészen a lap hazaköltözéséig. A 75. szám 1989-ben már Párizs–Bécs–Budapest megjelöléssel lát napvilágot, és Székely Ákos, valamint Petőcz András neve jelenik meg az ismert szerkesztőtriászé mellett.

A Magyar Műhely folyóirat tízéves fennállásának évfordulóján, 1972-ben Nagy Pál és Papp Tibor találkozót szervezett a műhely állandó munkatársainak a Párizs melletti Marly-le-Roi-ban. A találkozót két év múlva ugyanott megismételték, majd évente felváltva rendezték meg a Bécs mellett fekvő, ausztriai Hadersdorban és a franciaországi Marly-le-Roi-ban. A hadersdorfi találkozót a Bujdosó házaspár szervezte, a marly-iakat Nagy Pál és a Papp Tibor. A találkozókra külföldi és magyarországi írókat, képzőművészeket és tudósokat hívtak meg a szervezők, de kívülről is lehetett jelentkezni: barátokat ajánlani, érdeklődőként részt venni, hátizsákostul az utolsó pillanatban beesni. A találkozók mindig egy-egy modern művészeti téma köré szerveződtek, felkért előadók vezették elő a kérdéseket és problémákat, melyeket aztán a résztvevőkkel közösen vitattak meg.

1972 nyarán, a folyóirat fennállásának tizedik évfordulójára rendezett első találkozón Marly-le-Roi-ban megalakult a Magyar Műhely Írók és Olvasók Szövetkezete Bujdosó Alpár és Megyik János vezetésével. A szerkesztők a folyóirat-kiadás mellett könyvsorozatot is indítottak, ennek finanszírozására kidolgoztak egy előfizetői rendszert, majd amellet a szövetkezeti megoldás mellett döntöttek, hogy a könyvek kiadásának anyagi terheit a szerzőkre tárlják azon az elven, hogy ha mindenki előfizeti a többiek könyvét, akkor minden könyv kiadására sor kerülhet. A levelezések tanúsága szerint a munkaközösségi tagok többsége erre nem volt hajlandó. Így maradt az a megoldás,

csaknem minden írásban veszélyt szimatoltak; csak a hatvanas évek elején kezdett kialakulni valamifajta arányérzék. Korántsem volt könnyű eligazodni abban, hogy az ügyeletes elvtársak engedékenysége mire terjed ki éppen, és mire nem. 1956-ban megjelenhetett Weöres Sándor, 1957-ben nem. 1958-ban még nem publikálhatott Ottlik Géza, 1959-ben már igen.” VERES András, *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarorszáján, 1962 Kádár János az irodalompolitikáról = A magyar irodalom története III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, 527–528.

hogy minden szerző maga teremti elő könyvének előállításának költségeit, illetve maradt még az előfizetői rendszer is, ám mivel csak nagyon kevésen fizettek előre a lap- és könyvszámokért,¹³ ezért a Bujdosó házaspár rendszeresen a saját zsebéből küldött pénzt Párizsba, ahogyan a hadersdorfi találkozót is saját erejükből finanszírozták.¹⁴

1973 őszén a Magyar Műhely szerkesztősége létrehozta a Magyar Műhely Munkaközösséget, amelynek tagjai a következő feladatokat vállalták: 1. évente legalább egyszer publikálnak, 2. részt vállalnak a különszámok szerkesztésében, 3. részt vesznek az évente megrendezett találkozón, ahol a modern irodalom kérdései mellett a Munkaközösséget érintő feladatokkal is rendszeresen foglalkoztak. A lap felelős szerkesztője Nagy Pál és Papp Tibor lettek. A Munkaközösség tagjai közül Karátson Endre csak különvéleménnyel vállalta a tagságot.¹⁵ A Munkaközösség tagjai a következők voltak: Bakucz József (New York), Bujdosó Alpár (Bécs), Czigány Lóránt (London), Dedinszky Erika (Hilversum), Horváth Elemér (New York), Karátson Endre (Párizs, különvéleménnyel), Kassai György (Párizs), Kemenes Géfin László (Montreal), Megyik János (Bécs), Márton László (Párizs), Nagy Pál (Párizs), Németh Sándor (Berkel-Enschot), Papp Tibor (Párizs), Pátkai Ervin (Párizs), Tolnai Ottó (Újvidék), Thinsz Géza (Stockholm), Vitéz György (Montreal).¹⁶ Az 1974-es marly-i találkozót már a Munkaközösség szervezésében tartották meg.

1987-ben Szombathelyen megalakult a Magyar Műhely Baráti Kör, és felvételét kérte a Magyar Írószövetségbe.¹⁷ Feladatának a magyarországi „kísérleti és avantgárd irodalom támogatását” tekintette találkozók és irodalmi estek szervezésével, alkalmi kiadványokkal. Aranyi László, Hegedűs Mária, Nagy Attila, Kristóf, Petőcz András, valamint Székely Ákos vezetésével a tagok Péntek Imre, Pomogáts Béla, Molnár Mikós, Szkárosi Endre, Galántai György, Hegyi Lóránd, Ágoston Vilmos, Kukorelly Endre, Kiss Irén, Aczél Géza, Márton László, Pete György, Láng Gusztáv, Garaczi László, Rácz Péter, Becsky István, Beke László, Ambrus Attila, Mészáros István, Kelényi Béla, Endrődi Szabó Ernő, Béládi Zsófia, Bíró József, Tóth Gábor, Györe Balázs és Balaskó Jenő voltak.¹⁸ 1989-ben, a folyóirat Budapestre költözésével egy időben a könyvsorozat is hazatelepült, és attól kezdve Magyar Műhely Baráti Füzetek címen szintén Magyarországon látott napvilágot.¹⁹ A Kört 1989-ben Egyesületként hivatalosan is bejegyezték Magyarországon.

A Kassák-díjat 1971-ben alapította Kassák Lajosné, Schöffner Miklós szobrászművész és a szerkesztők (Márton László, Nagy Pál és Papp Tibor), a Kassák Lajos Kört pedig, a díj alapjául szolgáló alapítványt Párizsban jegyeztették be 1972 januárjában.²⁰ A díjat egy „sokat ígérő, Kassák Lajos szellemében dolgozó tehetséges fiatal” vagy (az 1998-ban megújított szabályzat sze-

13 A Bujdosó házaspár tulajdonában lévő dokumentumok alapján előfizetője alig volt a lapnak, 5-10 ember fizetett csak rendszeresen.

14 Erről Nagy Pál is megemlékezik a *Journal in-time* 2. kötetében, 263.

15 *Uo.*, 157.

16 Magyar Műhely, 43-44. (1974).

17 NAGY Pál, *Journal in-time. Él(e)tem* 3., Budapest, Kortárs Kiadó, 2004, 22-23.

18 Magyar Műhely, 73/1. (1987) és NAGY Pál, *Journal in-time* 3, 22-23.

19 Első kötete Petőcz András *Non-figuratív* című könyve volt.

20 NAGY Pál, *Journal in-time* 2., 256.

rint) „méltánytalanul mellőzött idősebb alkotó” kaphatta meg, aki „az irodalomban vagy a képzőművészetben kimagasló eredményt” mutatott fel.²¹ A díjazottak névsora és a díjazás éve: Bakucz József és Szentjóby Tamás (1971), Jovánovics György (1972), Oravec Imre (1972), Philippe Dôme (1973), Erdély Miklós (1974), Tandori Dezső (1974), Haraszty István (1975), Nagy Károly (1976), Beke László (1977), Bujdosó Alpár (1978), Új Zenei Stúdió (Jeney Zoltán, Sáry László, Vidovszky László, Wilhelm András) (1979), Sipos Gyula (1980), Molnár Gergely (1981), Hegyi Loránd (1982), Baránszky László (1983), Galántai György (1983), Molnár Miklós (1984), Székely Ákos (1984), Megyik János (1985), Szkárosi Endre (1986), Petöcz András (1987), Maurer Dóra (1988), Szombathy Bálint (1989), Cselényi László (1990), Ladik Katalin (1991), Molnár Katalin (1992), Juhász R. József (1993), Kelényi Béla (1994), Vass Tibor (1995), Vitéz György (1999).

A párizsi Magyar Műhely és a nyugati magyar emigráció viszonya

A nyugati magyar emigráció szellemi közösségeit azok az értelmiségi körök jelentették, melyekről számos irodalomtörténeti munkában olvasni, a legbiztosabb forrásként azonban Borbándi Gyula könyvére, *A magyar emigráció életrajza 1945-1985* érdemes hivatkozni, mivel tényszerű adatai első kézből származó információkon alapulnak.²² Borbándi az emigráció egyik legnagyobb hagyományú és legnépszerűbb folyóiratának, a müncheni székhelyű Új Látóhatárnak volt alakulásától megszűnéséig felelős szerkesztője (1958-1990), munkája az emigráció történelmi, politikatörténeti áttekintését adja, és egyetlen hibájaként az róható fel, hogy az értelmiségi köröket és azok fórumait is ebből a szempontból ítéli meg. A Magyar Műhely három alapító szerkesztője, Nagy Pál, Parancs János és Papp Tibor az Új Látóhatár munkatársi köréből kiválva alapították meg Párizsban saját lapjukat.²³

Borbándi megítélésében azok az értelmiségi körök számítottak értékesnek a nyugati magyar emigrációban, amelyek a *magyar művelődés szolgálatára* jöttek létre, és amelyek a nyugati magyarok szellemi közösségének megteremtésén fáradoztak²⁴ – ebbe a koncepcióba pedig az avantgárd kísérletező művészetszemlélet nehezen fért csak bele. A hagyományos irodalmi műfajok és beszédmódok (például a novellák és a versek) értékesebbnek számítottak az emigrációban, ami elsősorban az értékőrző magatartással függ össze, de a szépirodalmi alkotásokat messze túlszárnyalták mennyiségben a történelmi, irodalmi, művészeti és társadalmi kérdésekkel foglalkozó esszék és tanulmá-

21 Magyar Műhely, 113-114. (2000), 98. Bujdosó itt a Magyar Műhely 106. számából idéz.

22 A mai napig a legteljesebb bibliográfiát a Borbándi szerkesztésében napvilágot látott *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia* kínálja.

23 Nagy Pál így emlékszik vissza a Bikich Gáborral való összetűzésükre: „Ősszel írtunk nekik a készülő Magyar Műhely tervéről, ezután sem nekem, sem Parancs Jánosnak nem jelent meg írásunk az Új Látóhatárban.” NAGY PÁL, *Journal in-time* 2., 114.

24 BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza*, 232.

nyok. Ma már irodalomtörténészek értenek egyet abban, hogy a nyugati magyar irodalom szellemi teljesítményének legjavát nem a szépirodók nyújtották, hanem a tanulmány- és esszéírók.²⁵ Ez a tény természetesen nem a nyugati magyar szépirodalom szegénységével magyarázható, sokkal inkább azzal, hogy amíg Magyarországon az ötvenes évektől kezdve közügyeket csupán szépirodalomba rejtett nyelven lehetett a társadalmi nyilvánosság előtt kibeszélni (ha sikeresen átcsúszott a cenzúrán), nyílt hangvételű társadalomkritikát esszé vagy tanulmány formájában pedig egészen a nyolcvanas évek második feléig megjelentetni nem lehetett, addig Nyugat-Európában továbbra is non-fiction műfajok képviselték azt fajta a nyilvános beszédet, ahol közvetlenül meg lehetett írni a hatalmi diskurzusétól eltérő politikai, társadalmi véleményeket, ahol nem volt szükség a szépirodalom poetizált nyelvét az igazság kimondásának elrejtésére használni. Mind a nyugati, mind a magyar írók számára az emigráció „nagy elbeszélését” az igazság szabad kimondása és a Magyarországon elhallgatott vagy eltorzított igazságok rehabilitálása jelentette. Többen is a szemére vetették a nyugati magyar íróknak – főleg a rendszerváltás után –, hogy nem született történelmi nagyregény az emigrációban,²⁶ holott ennek egyik oka éppen az volt, hogy nem erre mutatkozott igény, hanem a nem fiktív műfajú, közvetlen beszédformájú igazságkimondásra és értékcorrekcióra történelmi, politikai és társadalmi kérdésekben. (A történelmi nagyregény hiányába természetesen más okok is belejátszottak, például az elbeszélő próza átalakulása, amely éppen az ötvenes-hatvanas években zajlott Nyugat-Európában. Ferdinandy írja a *Két dióhéj* című antológia bevezetőjében, hogy nyugati prózaírók epikai világukat már a befogadó országban szerzett tapasztalatok szerint alakították ki – ami ugyanúgy vonatkozik az életvalóságából vett referenciákra, mint a szöveget alakító nyelvi hagyományokra.)

Az 1956 utáni időszakot tekintve az emigráns fórumok megítélésékor nagy szerepet játszik Borbándi könyvében a *Magyarországhoz való viszonyulás* mikéntje, ez a legmeghatározóbb mérce. Borbándi álláspontja e tekintetben megegyezett a svájci EPMSz (Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem) állásfoglalásával, mely szerint a cél a dialógus kialakítása Magyarországgal. Helyenként azonban Borbándi felnagyítja az emigrációs értelmiségi körök szerepét ebben a dialógusban, például a magyarországi írók meghívásának lehetőségét a hetvenes években a következő érvekkel magyarázza: „Budapest kénytelen volt belátni, hogy egy olyan jelentős értelmiségi tömörülést, mint

25 Vö. BORBÁNDI Gyula, *Vallomás egy terápiáról = Induljunk tehát: otthonról haza*, szerk. ERDÉLYI Erzsébet, NOBEL Iván, 108.; *A szerkesztő előszava = Nyugati magyar esszéírók antológiája*, szerk. BORBÁNDI Gyula, Hága, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem – Mikes International, 2005 (orig. 1986); GÖRÖMBEI András, *A nyugati magyar irodalom szerepe, helye az egyetemes magyar kultúrában = Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön. Külföldiek Magyarországon I-II.*, szerk. BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kiadó, 1993, 760.; HITES Sándor, *A kívül-lét kudarca – a belül-lét ábrándja. A nyugati emigráció és az irodalomtörténet = Az irodalomtörténet esélye*, szerk. VERES András, Budapest, Gondolat Kiadó, 2004, 107.

26 Lásd Pomogáts Béla előadását az 1989-es Debreceni Irodalmi Napokon: *A nyugati magyar irodalom a kirekesztéstől a befogadásig*, Alföld, 1990/2, 47.

amilyen az EPMSz, nem hagyhat figyelmen kívül és nem is kényszeríthet olyan megalázó szerepre, mint amelyre némely más nyugati magyar egyesülettel való kapcsolatait építette.”²⁷ A hetvenes évek második felétől valóban több magyarországi előadó utazhatott Nyugat-Európába, mint korábban, az enyhülés viszont nem kizárólag az EPMSz-t érintette, hanem a MSZMP Politikai Bizottságának egy 1976-os döntéséből következett, amely alapvetően strukturálta át a Belügyminisztérium emigrációs politikáját, és helyezte át a hangsúlyokat. A Magyarország felől tapasztalható enyhülési folyamat 1963-tól kezdődött az emigráció történetében, a kormányzati politika célja ettől kezdve nem az emigránsok hazacsalogatása volt, mint az ötvenes években, hanem a külföldi magyarokkal való kapcsolat ápolása.²⁸

Az EPMSz a dialógust olyan eszményinek mondható feltételek között képzelte el, aminek nem képezte alapját semmiféle valós konszenzus az emigráció és Magyarország között. Konszenzus, amely arra vonatkozott volna, hogy közös értékrend, közös kulturális és történelmi tudás birtokában ülnek le a felek vitatkozni egymással, ami azért sem történhetett meg, mert már az alapok sem egyeztek ebben a tekintetben. „A diaszpóra és az anyaország közti felemás dialógus egyik résztvevője sem tisztázta kellőképpen a maga számára, hogy eltérő kultúrák találkozása történik-e, vagy ugyanazon kultúra hamis és igaz, vagy egyszerűen más és más képe az ütközése megy végbe.”²⁹ Az emigráció és Magyarország 1956 utáni párbeszédében mindkét oldalról prekonceptiók találkoztak és feszültek egymásnak, és csak nagyon ritkán érvek (az emigráció a Magyarországon élőkét például hajlamos volt ideológiailag és politikailag homogénnak látni és minden kifelé irányuló kezdeményezésben összeesküvést gyanítani,³⁰ ahogyan a hazai vezetés is hajlamos volt a külföldről érkező kiadványokban saját ideológiáját és politikáját támadó, ellenséges szándékot feltételezni). Ez a helyzet a rendszerváltással sem változott meg gyökeresen, mivel ugyanúgy nem találkoztak az elvárások, ahogyan korábban sem: az emigráns írók mielőbbi kanonizálódásukat szorgalmazták, miközben a hazai irodalmi élet egészen más irányokban tájékozódott

27 A „némely más nyugati magyar egyesület” alatt például a Magyar Műhelyt kell érteni, Borbándi többször is utal hol nyíltan, hol leplezetten arra, hogy nem szimpatizál a lap apolitikus magatartásával. Vö. *A magyar emigráció életrajza*, 236.

28 BARÁTH Magdolna, *Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához*, Betekintő. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának Internetes Folyóirata, 2011/3, URL: http://www.betekinto.hu/2011_3_barath

29 HITES Sándor, *A kívül-lét kudarca – a belül-lét ábrándja*, 114.

30 A Nemzetőr című orgánumban például élen járt ezen a téren, Czigány írja naplójában 1976. május 17-én: „Az első recenzió könyvemről [t.i. *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában*] a Nemzetőrben jelent meg. Természetesen nem érdemileg foglalkozik vele, ez a Nemzetörtől el sem várható, hanem csak acsarkodik: szolgálataimért megkaptam jutalmam a Párttól.” CZIGÁNY Lóránt, *Írók, tehát vagyok*, 384. De nem csak szélsőséges orgánumban voltak olvashatók összeesküvést gyanító ítéletek, Karátson Endre – Bujdosó Alparhoz írott, 1977. február 6-án Párizsban kelt levelében – például azért mondja le az 1977-es találkozón való részvételét, mert véleménye szerint a hivatalos küldöttek ellehetetlenítik az őszinte beszélgetést, sőt, továbbmenve azt is következtetni véli, hogy a küldöttek célja nem más, mint maga ez az ellehetetlenítés. (A levél Bujdosó Alpar birtokában van.)

és más irányokba nyitott. Mire a nyugati magyar irodalom hazaérkezhetett volna, addigra már csak nagyon kevés érvényes kérdése maradt a hazai közönség számára.

A *magyar emigráció életrajza 1945-1985* című könyvben a párizsi Magyar Műhely csoport értékelésekor a Magyarországgal való viszony kialakítása volt tehát a mérce, Borbándi elsősorban *politikai megítélésnek vetette alá a műhelyeseket*, nem irodalomtörténeti szempontokat érvényesített – hiszen valójában nem is irodalomtörténetet írt. Erre azért érdemes külön felhívni a figyelmet, mert nincsen emigrációban született nyugati magyar irodalomról szóló összefoglaló munka, így jobb híján Borbándi könyvét forgatja az is, aki az emigráns írók felől szeretne tájékozódni.

Alapvetően három dolgot kifogásol Borbándi a Magyar Műhely működésében: 1. a tisztán irodalmi tematikát, 2. az avantgárd művészet iránti kizárólagos érdeklődést és 3. a dialógus módját Magyarországgal. Mind a három kifogás különösen érzékeny pontját érintette a nyugati magyar emigráns létnek, mivel a következőket jelentették: 1. elzárkózni a politikai állásfoglalástól és a közügyekkel való foglalkozástól, 2. nem tradicionális irodalmi formákat művelni és szemlézni, valamint 3. tárgyalásokba és kompromisszumokba bocsátkozni a magyarországi vezetéssel. A kifogások érthetőek, ha a Magyar Műhely (mint a Magyarországgal folytatott dialógus kezdeményezőjének) emigrációban betöltött politikai-társadalmi szerepét és Borbándi monográfiájának koncepcióját vesszük figyelembe (aki eleve kudarcként értelmezte a Magyar Műhely „taktikáját”³¹), ám a folyóirat és csoport irodalomtörténeti szerepe túlmutat az emigrációban betöltött szerepének politikai megítélésén.

1. A Magyar Műhely megalakulásakor (1962) nem lógott ki az emigráns folyóiratok sorából abból az szempontból, hogy irodalmi és képzőművészeti profilja mellett Tanúság című rovatában a közügyekkel foglalkozó, politikai, társadalmi tematikájú írásokat is közölt.³² A hatvanas évek első felében a szerkesztők rendszeresen publikáltak Magyarországon cenzúra alá eső és/vagy tiltott írók műveiből, amivel nyíltan kifejezték értékcorrekciós szándékukat. Kritika ezekben az években jobbra az emigráció konzervatív szárnya felől érte a Műhelyt főleg „szabadszájúsága” miatt, de az új irodalmi formák, a „kísérletező” írásmód, valamint az „avantgardista” irodalom sem nyerte el tetszését a tradicionális irodalmi műfajokat előnyben részesítő emigránsoknak.³³ A hetvenes évek elején aztán megváltozott a lap profilja, és tisztán irodalmi-művészeti profillal rendelkező fórummá vált, valamint ekkor kezdődtek a találkozók is, amelyek tematikája szintén kizárólag művészetelméleti és irodalomtörténeti tárgyakat érintett. Magyarországi szerzőket továbbra is közölt a Magyar Műhely, de az értékcorrekció hangsúlya az otthon cenzúra alatt álló írók jelenlétének demonstrálásáról az avantgárd hagyományú és experimen-

31 „A Magyar Műhely eljárt szorra ezt az esélyt [h. ti. népszerű és kedvelt lap legyen], és aligha valószínű, hogy a budapesti kultúrpolitikusok vállveregető gesztusai és egy kis magyarországi kör rokonszenvennyilatkozatai pótolnák egy nagy nyugati magyar olvasótábor figyelmét és támogatását, amire a Magyar Műhelynek mindenképpen lehetősége volt.” (*A magyar emigráció életrajza*, 246.)

32 Összesen négy számban szerepel ez a rovat: Magyar Műhely 1., 2., 3., 12.

33 Ezekből az első kritikákból válogat pozitív és negatív véleményeket Nagy Pál a *Journal in-time* 2. kötetében, 140–158.

tális műfajú alkotások publikálására helyeződött. A szerkesztők a 39. számban (az antológia bevezetőjében) fogalmazzák meg programnyilatkozatukat, ahol művészeti esztétikájuk lényegeként a „kísérletezést” nevezik meg, valamint az „irodalmon kívüli szempontok teljes elhanyagolását”. Céljuk „felmérni, hol tartanak alkotói munkájukban a Magyar Műhely írói, munkatársai (...) egy nemzedékké nem szerveződött, de már-már nemzedékként számontartott írócsoport... (...) a jövőben kizárólag újat kereső és hozó alkotókkal, alkotásokkal kívánunk foglalkozni. (...) Éppen ezért felvettünk antológiánkba minden olyan, nagyjából nemzedékünkhöz tartozó munkatársunkat, akit (...) íróként tartunk számon.”³⁴

2. A programnyilatkozattal meglehetősen beszűkítették saját mozgásterületet, ahogyan annak lehetőségét is, hogy folyóiratuknak széles olvasótábort szerezzenek akár külföldön. Marginális helyzetükkel tisztában is voltak, vállalták, de nem az *avantgárd* irodalom és művészet jegyében (az „avantgárd”-ot ugyanis konkrétan szóba sem hozták programnyilatkozatukban). Nem avantgárd értelemben vett formákkal és beszédmódokkal való kísérletezésről beszéltek, hanem a kísérletezésről mint az írás számukra alapvető esztétikájáról, ahogyan Bujdosó Alpár és Megyik János *A semmi konstrukciójában* erről szóló elképzelésüket megírták.³⁵ Olyan alkotásokat közöltek folyóiratukban, amelyeket új irodalmi megszólalásmódként értelmeztek (például Határ Győző, Karátson Endre, Ferdinandy György írásait) szemben a hagyományos lírai és epikai műfajokkal; vagy amelyek új megközelítésmódot kínáltak az irodalomhoz (például Kibédi Varga Áron, Fónagy Iván, Petőfi S. János strukturalista tanulmányait) szemben az klasszikus irodalomtörténet-írással. Az avantgárd elnevezés kívülről, nyugati és magyarországi irodalomtörténészek és -kritikusok felől érkezett a lap profiljára vonatkozóan, és olyan általánosítás volt úgy az emigráció, mint Magyarország részéről, amely inkább jellemezte a lappal és a benne megjelent alkotásokkal szembeni tanácstalanságot és értetlenséget, mint a benne megjelent alkotások avantgárd hagyományokkal való tényleges kapcsolatát. Mivel a magyar irodalom történetében az avantgárd irodalom és művészet tradicionálisan marginália, így az olvasóközönség részéről sem volt elvárható az a tudás, melynek alapján képes lett volna különbséget tenni egy irodalmi/művészeti korszak anomáliája és avantgárd tradíciója között. A Magyar Műhely avantgárdként értett irodalmi-művészeti programjától tehát sok emigráns író elzárkózott, a szellemi vezérként tisztelt Cs. Szabó Lászlóval az élen, aki megnevezés nélkül, de minden kétséget kizáróan a Magyar Műhelyről beszél egyik írásában:

34 A 38. számtól kezdődően (1971) megszűnnek a rovatok a Magyar Műhelyben. A 38. és a 39. szám egy-egy antológia a Műhely munkatársainak válogatott alkotásaiból, a 40. szám pedig egy Műhely-repertórium. A 41-42. szám (1973) a Joyce-különszám. Ezek a lapszámok jelentik a határt a Magyar Műhely történetében, azt az irányváltást jelzik, amely nyomán a szerkesztők elzárkózáva az emigráns szerepvállalásoktól kizárólag irodalmi és művészeti tematikával kívánnak a jövőben jelentkezni.

35 BUJDOSÓ Alpár, MEGYIK János, *A semmi konstrukciója*, Magyar Műhely, 43-44. (1974), 33–40. A „kísérlet” esztétikájához ld. SZ. MOLNÁR Szilvia, *Bujdosó Alpár vizuális költészete*, Balkon, 2009/3, 11–18.

„Védekezésük egyik póluson a felszínes, mert hiányosan megemésztett, olykor csak pukkasztásra szánt s majdnem mindig utánérző avantgárd költészet, abban a reményben, hogy a légszomjas gettó lépést tud tartani a nyugattal. Közben kockázatot vállalnak persze, távolról sem annyit, mint az oroszok, de hát elég a kisebb is, mert amit számízdát terjesztésére írnak vagy hangszalagra énekelnek, a hatóság szeszélyes tetszése szerint lehet komolytalan burzsuj bárányhimlő, lehet imperialistákkal összejátszó politikai ellenállás, sőt lehet államellenes mozgolódás. Időnkénti bátorítást ehhez az irodalmi szegénylegénykedéshez kívülről is kapnak, egy folyóirattól és kiadótól. Programszerű közléseiben a Dada mozgalom óta ismert szélsőséges nyelvi, fogalmazási és tipográfiai forradalom a hajdani Dadát már egy csöppet se jellemző politikai konformizmussal párosul, mihielyt munkatársai felülnek egy Malév gépre. Partizánok marcipánból, akik az öncsecserésző nyelvi kísérletezést összetévesztik a züllött tőkés társadalom és nemzetközi mammutvállalatok hősies megsemmisítésével, ősokeket azért ők is keresnek s vállalnak, mert nincs olyan világrombolás, amely átörökölt, talán barlangkori ösztönrel ne ragaszkodnék valamiféle nemesi származáshoz; ősökül elismert mesterek helyett a méltatlanul mellőzötteket választva. Így történt, hogy nagy európai magyar íróként kisajátítottak egy ízig-vérig pesti intellektuális zsúfiút, akiben szimatomban van annyi nagystílusú humor, hogy magát kevésbé veszi komolyan, mint a szektája.” (lábjegyzet: „Itt persze szó sincs semmiféle elvi kiközösítésről. Elévülhetetlen érdem, amit Weöres Sándorért tettek a kényszerű hallgatás éveiben s egyetértetek Füst Milán kultuszukkal, amely csak megérdemelt jóvátétel.”)³⁶

De még olyan írók is elzárkóztak a Műhely programjától, akik egyébként a szerkesztők munkatársi és baráti körébe tartoztak (pl. Karátson Endre, Czigány Lóránt, Kemenes Géfin László). Karátson Endre tiltakozásaira így emlékezik vissza Nagy Pál: „Karátson egyébként soha nem tudott kibékülni se velünk, se az avantgárdokkal. Amikor 1974-ben létrehoztuk a Magyar Műhely Munkaközösségét, ebben a »zsarnoki jellegű« összeesküvésben csak »különvéleménnyel« volt hajlandó részt venni. S legutóbb a 2001-es Mikes-émlékkönyvben jelentette ki: »Régebben már tisztáztam magamban, hogy az újításnak a művészetben nincs igazán szüksége az avantgárdok erőszakosságára, pártfegyelmére, cirkuszolására, pedantériájára.«³⁷ Czigány Lóránt írja naplójában 1977. június 18-án: „Ki kellene dobnom az avantgárd szerzőket. Minek nagy erőfeszítéssel megkísérelni olyan írók kódolt üzenetét megfejteni, akik szégyellik, amit közölni akarnak? Ezért kódolt az üzenet. Nincs meg bennük a mesterember magabiztossága, csak dobálják a nyelvi anyagot, s időnként beledognak valamit, mert nem merik egy az egyben elmondani, amit akarnak. Mi közöm hozzájuk? Magánügyük az irodalom, nincs szükségük olvasóra.”³⁸ A Kemenes Géfin Lászlóval készített egyik interjúból is az derül ki, hogy az

36 Cs. SZABÓ László, *Még vagyunk* (Eredeti megjelenés = *Nyugati magyar irodalom*, Amszterdam, Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1976, 13-14.) = „*Angol az útlevelém, de magyar a büszkeségem.*” A „*Mikes*” nevében Czigány Lóránt emlékezik a száz éve született Cs. Szabó Lászlóra, Hága, Mikes International, 2005, 26. Nagy Pál visszaemlékezése szerint a vádak enyhítő lábjegyzetet utólag írta hozzá Cs. Szabó, amikor megtudta, hogy a Mikes Kelemen Kör a kötet nyomdai munkálatait Nagy Pálék nyomdájára bízta. Vö. NAGY Pál, *Journal in-time* 3., 14–15.

37 *Journal in-time* 2, 157.

38 CZIGÁNY Lóránt, *Írók, tehát vagyok*, 454.

Arkánium című folyóirat (Washington DC) alapításához nagyban hozzájárult a Magyar Műhely apolitikus álláspontja, valamint az „egyre inkább dogmatikus-sá váló elkötelezettségük a vizuális irodalommal”.³⁹

Borbándi könyvében védelmébe veszi azokat az emigráns írókat, akikről úgy tartotta, hogy nem oda valók, de valamiért a Magyar Műhelyben is publikáltak: „Ezt a programot a jelenlegi szerkesztői hármás (Bujdosó Alpár, Nagy Pál, Papp Tibor) követi. A Magyar Műhely nyugati munkatársainak többsége azonban más úton halad és más a művészi eszménye. A Magyar Műhelynek tulajdonított »modernség – »szövegek« írása és a képzőművészettel érintkező vizuális irodalom – elsősorban a folyóirat magvát alkotó csoportra és némely magyarországi szerzőre jellemző, de nem az egész munkatársi körre, amely rendkívül vegyes és – legalábbis ami a Nyugaton élőkét illeti – csaknem azonos az Új Látóhatár és az Irodalmi Újság munkatársi gárdájával. Ezek egyszerre publikálnak »kísérletező« és »hagyományhű« orgániumokban. A Magyar Műhely szerkesztői által értelmezett művészi újítás és kísérletezés tábora tehát jóval kisebb, mint a folyóirat munkatársainak köre.”⁴⁰

Egy idő után a folyóirat szerkesztői sem tudtak kibújni az avantgárd címke alól, az 1984-es hadersdorfi találkozón hosszan vitatkoztak a kérdéstről, végül aztán a hazai irodalomtörténet-írás kanonizálta a Magyar Műhelyt avantgárd/neoavantgárd fórumként (elsősorban Béládi Miklós és Aczél Géza tanulmányai nyomán). Maguk a szerkesztők a mai napig ambivalensen viszonyulnak mind az avantgárd, mind a neoavantgárd elnevezésekhez (Bujdosó megbékélt vele, Nagy és Papp azonban elhatárolódnak a neoavantgárdtól).

3. A Magyar Műhely-találkozókra meghívott magyar előadók és résztvevők ügyében Bujdosó Alpár évente többször is Budapestre utazott, hogy személyes tárgyalással segítse az írók, művészek útlevélhez jutását. Bujdosó így emlékszik vissza erre: „Ám, ha már a »hivatalosoknál« tartunk, el kell mondanunk azt is, hogy milyen tortúrát jelentett egy-egy magyarországi barát, munkatárs, résztvevő meghívása. (...) Többszöri pesti utat, ugyanannyi minisztériumi (irodalmi osztály) látogatást kívánt meg ez a feladat. Nemcsak arról volt szó, hogy az akkori háromévi kiutazási periódust – mondjuk, egy bécsi (hadersdorfi) látogatással – meg lehessen szakítani, sok esetben egyszerűen arról, hogy az illető – mondjuk, Erdély Miklós vagy Szentjóbó Tamás – kaphat-e egyáltalán kiutazási engedélyt, útlevelet. A hetvenes évek elejétől kilencvenig az irodalmi (fő)osztály négy vezetőjét éltem meg. Visszatekintve is úgy tűnik, hogy a procedúrában előbb sem, később sem volt különbség: abból, hogy a választ minden esetben a következő találkozáskor kaptam meg – ha alkudoztam, akkor a harmadikon, vagy a negyediken –, arra következtetek, hogy a döntéseket nem a minisztériumban hozták, hanem sokkal magasabb szférákban (pb? kb?). Sok esetben minden igyekezet hiábavalónak bizonyult, vagy legalábbis egy találkozási halasztást szenvedett.”⁴¹

39 „...maradok továbbra is kívülálló” *Beszélgetés Kemenes Géfin Lászlóval = Induljunk tehát: otthonról haza*, szerk. ERDÉLYI Erzsébet, NOBEL Iván, 135.

40 BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza*, 245.

41 BUJDOSÓ Alpár, *Avantgárd (és) irodalomelmélet*, Magyar Műhely, 113-114. (2000), 100. A Minisztérium Irodalmi Osztályának négy vezetője időrendben Tóth Gyula, Menyhért Jenő, Bíró Zoltán és Tokai András volt.

Borbándi a következőképpen értelmezte ezt az évről-évre megtörténő tárgyalássorozatot: „[a lap] szorosan együttműködik a párizsi magyar követséggel, a magyar Művelődési Minisztériummal, a Magyarok Világszövetségével és az Anyanyelvi Konferenciával. Évi találkozóinak programját budapesti illetékesekkel beszéli meg.”⁴² Annál több, mint hogy ez az egyeztetés a minisztériummal a meghívott írók és művészek érdekében történt, Bujdosó Alpár levelezéséből nem derül ki. Az a tény, hogy a találkozók rendszerint részt vett egy küldött a Művelődésügyi (1974-1980 között Kulturális) Minisztériumból és egy a Magyarok Világszövetségétől, valamint az MTA Irodalomtudományi Intézetéből Béládi Miklós és Pomogáts Béla, sok emigránsnak nem tetszett, ám mivel nem tudták pontosan a részleteket, többnyire konspirációt sejtettek mögötte. Czigány az 1974-es marly-i találkozóról szóló naplóbejegyzésében méltatlan alkunak találja a „fiúk” hazai elismertségét: „Béládi előadása perspektívába igyekszik helyezni a Magyar Műhelyt és a neoavantgárd törekvéseket. Kissé nevetséges az egész. A hivatalosan kirendelt irodalomtörténész szembe dicséri a fiúkat. Inkább a hátuk mögött tenné ugyanezt. És vajon mi ennek az ára?”⁴³ Czigány ugyanakkor árnyalja is a képet, több szempontot vizsgál, szerinte a Magyar Műhelyt körülvevő gyanakvást nemzedéki ellentétek is színezték, következetesen apolitikus magatartással és a tiszta irodalomra vonatkozó elképzeléseikkel azonnal kivívták az idősebb korosztály ellenszenvét, akik azzal vádolták őket, hogy lepaktálnak a hazaiakkal, hogy a „hazaiak kegyeit lesik”, és otthonról anyagi támogatást kapnak.⁴⁴ Borbándi szarkasztikus hangon utal könyvében a műhelyesek hazaiakkal kialakított dialógusára: „Furcsa jelenség, de a Magyar Műhely ismertebb és olvasottabb Magyarországon, mint az emigrációban. Magyarországra minden nehézség nélkül bejut, sőt előfizetni is lehet rá. Szerkesztői szívesen látott vendégek Budapesten, a magyarországi irodalmi és napi sajtó semmilyen más nyugati irodalmi intézményről nem cikkezik annyit és oly megbecsülő, elismerő hangnemben, mint a Magyar Műhelyről. A szerkesztők Budapesten és másutt irodalmi esteken mutathatják be folyóiratukat és munkájukat. Ez a megkülönböztetett bánásmód annak a lappolitikának a következménye, amelyet a Magyar Műhely a hetvenes évek kezdete óta követ. Ez abból áll, hogy a folyóirat tartózkodik a magyarországi közviszonyokat érintő bármilyen kritikától, nem foglalkozik politikai és társadalmi kérdésekkel...”⁴⁵

A többi emigráns kör találkozásánál, konferenciáján, tanulmányi napján nem jelentek meg hivatalos küldöttek sem a minisztériumból, sem az MVSz-ből, ennek ellenére magyarországi vendégeket ők is meg tudtak hívni, igaz, soha nem olyan nagy számban, mint a Magyar Műhely szerkesztői a találkozókra. A Mikes Tanulmányi Napokra először 1967-ben érkezett magyar küldöttség, Szabolcsi Miklós vezetésével.⁴⁶ A Szepsi Csombor Körbe is érkeztek magyar meghívottak, de hivatalos küldöttek soha. Czigány a következőket írja 1980.

42 BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza*, 245–246.

43 CZIGÁNY Lóránt, *Írok, tehát vagyok*, 267.

44 CZIGÁNY Lóránt, *Gyökértelen, mint a zászló nyele*, Budapest, Szabad tér, 1994, 71.

45 BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza*, 246.

46 Vö. Karátson Endre visszaemlékezésével: *(Öreg) vitézek, mi lehet szebb dolog a végeknél?*, Új Forrás, 2001/10.

január 15-i naplóbejegyzésében: „Romhányi jelentkezik, a Magyarok Világszövetsége angliai megbízottja. Előadást tartani hív. De közben mellékesen Kereszturyt és Czinét is rá akarja sózni a Szepsi Csombor Körre, kiknek előadó körútját a Világszövetség szervezi. Mi többször megmondtuk, hogy a Szepsi Csombor Kör nem fogad olyan írókat vagy előadóművészeket, akiket »küldenek«, csak azokat, akiket mi hívunk meg, mert nekünk független kulturális politikánk van, nálunk nem lehet haknizni.”⁴⁷

Ami az irodalomtörténet szempontjából lényeges eredménynek számít a Magyar Műhely Magyarországgal kialakított párbeszédében, azt tulajdonképpen maga Borbándi fogalmazza meg, még ha vádként értelmezhető formában is: „Felvetődik a kérdés, milyen megfontolások vezetnek a szerkesztőket. Elsősorban az az óhajuk, hogy a folyóirat bejusson Magyarországra. Ezt sikerült elérniük. Másodszor a magyarországi irodalomba való részleges integrálódás vágya, ami ugyancsak teljesült. Harmadszor: a magyarországi kísérletező és modernista törekvések bátorítása. Ez is sikerrel járt, mert tudomásul véve és elfogadva a Magyar Műhelyt, a budapesti kultúrpolitika irányítói nem tagadhatták meg ugyanazt a tudomásulvételt és elismerést a hasonló művészi elveket valló magyarországi alkotóktól. Nem kétséges, hogy az absztrakt és avantgárd irányzatokkal szemben észlelhető türelem némileg a Magyar Műhely befogadásának is következménye.”⁴⁸

Az emigráns folyóiratok közül a Magyar Műhely volt az egyetlen, amelyik hazai folytonosságot tudott teremteni magának: a lapot 1996-ban (a 101. számtól) átadták magyarországi fiataloknak, a találkozók a nyolcvanas évek végétől rendszeresen magyarországi városokban (Szombathelyen, Keszthelyen, Agárdon) rendezték meg hazai írók és művészek vezetésével. A találkozók ugyan 1999-től megszűntek, és a folyóirat-megjelenés is akadozott néha, ugyanakkor a teljesen hazai kezdeményezésre született Magyar Műhely Galéria mára szerves részévé vált a magyarországi művészeti életnek úgy, hogy közben nem szakadt el a párizsi Magyar Műhely hagyományaitól sem.

Borbándi Gyula az *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változás éveiben 1985-1995* című könyvében aztán rehabilitálni látszik a Magyar Műhelyt: visszavonja a rendszert kiszolgáló és előtte megalázkodó magatartás vádját, a „taktikát” (ti. a párbeszéd kialakítását) sikeresnek nevezi abból a szempontból, hogy a Műhely 1989-ben hazatért, és a maga lehetőségei között megtalálta helyét a hazai magyar irodalomban, sőt, szerkesztői nemzedékváltással megteremtették a lap saját hagyományfolytonosságát is, az érdemet ugyanakkor gyakorlatilag egy az egyben Béládi Miklósról testálja mint hazai támogatójukra. Ez a rehabilitáció viszont igazából nem történik meg, a „bár”, „noha”, „még ha” kezdetű mondatok sokasága árulkodik arról, hogy az őszinte belátás szándéka messze elmarad az udvariasság retorikája mögött.

47 CZIGÁNY Lóránt, *Írok, tehát vagyok*, 636. Ld. még az 1980. január 18. 24. és február 29-i bejegyzéseket is.

48 BORBÁNDI Gyula, *A magyar emigráció életrajza*, 246. Mivel Borbándi monográfiája 1985-ben jelent meg, a Magyar Műhely kétségkívül legtermékenyebb másfél évtizedével számol: a hetvenes évekkel kezdődően 1985-ig, amikor a lap következetesen felépített tematikával és elképzeléssel lépett az olvasók elé, még akkor is, ha ez a tematika és elképzelés valóban csak egy szűkebb körét érintette a magyar irodalomnak.

Továbbra is a Magyar Műhely a fekete bárány az „emigráns irodalmi közvéleményben”. Borbándi még a hazai támogató, Béládi jóindulatát is megkérdőjelezi egy „nohá”-val (mert „irodalomszemlélete és személyes rokonszenvei” más irányokba vezérelték egyébként). Végül a műhelyesek szemére hányja az elmaradt befogadás elmaradása miatti elégedetlenségüket („a szembeszökőbb jelenlétet tartanak méltányosnak”), amellyel valójában az egész emigráció jellemezhető (volt).⁴⁹

Ami az emigrációból „taktikának” látszott a Magyar Műhely részéről, az Magyarországon egészen mást jelentett például az experimentális irodalom iránt érdeklődő fiatal írók számára. Petőcz András az *Örökös Magyar Műhely-nosztalgia*⁵⁰ című írásában bár első megközelítésben túlértékelné látszik a folyóirat jelentőségét, mégis elgondolkodtató abból a szempontból, hogy a nyolcvanas évek fiatal hazai írónemzedékének egy emigráns folyóirat jelentette azt a szellemi kört, amelyet a huszadik század első harmadában a Nyugat: „A Nyugat az a folyóirat, amely a magyar literatúrában hosszú-hosszú fennállása alatt kivívta magának a legjelentősebb irodalomszervezői címet, a Nyugat kétségtelenül a XX. század első felének legfontosabb irodalmi orgánuma. És az is kétségtelen, hogy a Nyugat utáni korszak legnagyobb hatású irodalomszervezői központja, modern szemléletű folyóirata a magyar Műhely.”⁵¹ Ez nyilvánvaló túlzás, ha ismerjük a modern magyar irodalom történetét, viszont egy szempontot mindenképpen érdemes észrevenni az érvelésben, és ez a következő nemzedék nevelésének felvállalása, valamint a hagyomány folytatásának megteremtése mint feladat: „A szövegirodalom és a vizuális irodalom lassú megjelenése (...) Magyarországon revelációként hatott, és ez – elsősorban – a fiatal és útkereső írókra hatott felszabadítóan. Az első nemzedékből csak a legjobbak jártak a Műhely előtt, illetve tartottak lépést vele: Erdély Miklósról és Tandori Dezsőre gondolok.”⁵² Hiánypótlónak nevezi Petőcz a Magyar Műhelyt abból a szempontból is, hogy a magyarországi avantgárd líra és próza gyakorlatilag egyedüli fórumát jelentette a „régii Mozgó Világ” mellett.

A „régii Mozgó”-ra történő utalások arra engednek következtetni, hogy a lap egy időben a Magyar Műhelynek volt hazai konkurenciája. A „régii Mozgó” a Veress Miklós szerkesztésében 1975 és 1981 között működő, kéthavonta megjelenő, a KISZ Központi Bizottságának felügyelete alatt működő periodikát jelentette, amely progresszív irodalmi-művészeti lap volt, és támogatta a kísérletező fiatal művészeket, Veress például maga is eljárta az Új Zenei Stúdió koncertjeire.⁵³ A régii Mozgóval a műhelyesek keresték ugyan a kapcsolatot, de nem sikerült szorosra fűzniük, mivel „általában udvarias visszautasításban

49 BORBÁNDI Gyula, *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változás éveiben, 1985-1995*, Basel – Budapest, Európai Protestáns Szabadegyetem, 1996, 303–305.

50 PETŐCZ András, *Örökös Magyar Műhely-nosztalgia = Uő, A jelben-létezés méltósága. Írások 1982-1990*, Budapest, Colosseum, 1990, 70–72. (eredetileg: Magyar Műhely, 73/1.)

51 Uo., 70.

52 Uo., 71.

53 VÖ. NÉMETH György, *A mozgó világ története 1971-1983*, Budapest, Palatinus Kiadó, 2002, 46.

volt részük”.⁵⁴ A nyolcvanas években, a szerkesztőváltás után aztán gyengül-
ni kezdett a szépirodalmi anyag a *Mozgó Világban*, ugyanakkor megerősödött
a társadalomtudományi érdeklődés, főleg a szociográfiai írások szaporodtak
el. A progresszív művészeti kezdeményezések ettől kezdve egyre gyakrabban
Szkárosi Endre lapjában, az *Új Hölgyfutárban* és az újvidéki székhelyű *Új*
Symposionban jelentek meg. A *Mozgó Világ* csak pár évig tudott hazai kon-
kurrenciája lenni a Magyar Műhelynek, majd átalakult ellenzéki lappá. A két
folyóirat között nem alakult ki szorosabb kapcsolat, pedig Zalán Tibor, Petőcz
András és Szkárosi Endre is jó viszonyt ápolt a Magyar Műhellyel. Egy alkalmal-
mmal közös irodalmi estet is rendezett a két folyóirat Bujdosó Ildikó lakásán,
amely a Magyar Műhely Baráti Kör székhelyeként szolgált.⁵⁵

A következő fejezetben bővebben is lesz arról szó, hogy miképpen látták a
lap jelentőségét a hazai írók, olvasók és irodalomtörténészek, itt csupán meg-
mutatni akartam, mennyire eltérő tud lenni ugyanannak az irodalmi lapnak a
megítélése az emigrációban és Magyarországon.

Nyugati magyar antológiák

Visszatérő vita tárgya volt évről évre az emigráns értelmiségi körök találkozó-
in és konferenciáin a hazai megjelenés kérdése. A Magyar Műhely találkozók
munkaközösségi megbeszéléseinek állandó témája volt a magyarországi
folyóiratokban való publikálás és könyvkiadás, vagyis a hazai jelenlét lehető-
ségei és nehézségei, külön programpontként azonban először a hadersdorfi
1977-es találkozón hirdették meg a szervezők. Ez az évszám azért fontos,
mert az 1977-es III. Anyanyelvi Konferencia⁵⁶ volt az első, amelyik külön figyel-
met szentelt a nyugati magyar irodalomnak, és a hazai vezetés erre az alkalmal-
omra ígérte az első nyugati magyar költészeti antológia bemutatását. Az anto-
lógia azonban nem készült el időre, végül csak 1981-ben jelent meg
(*Vándorének*), a prózaantológia pedig hat évre rá, 1987-ben követte (*Két dió-
héj*). A készülő antológia és a megjelenés dátumának állandó csúszása nagy
felháborodást keltett az emigrációban, és kiélezte emigráció és Magyarország
viszonyát.

A történet a hazai folyóiratokban való publikálás nehézségeivel kezdődött.
Nagy Pál visszaemlékezése szerint Magyarországi folyóiratok közül legkoráb-
ban a Kortárs publikált nyugati magyar szerzőt (az 1977/7. számban három
nyugati magyar költő jelentkezett verssel: Bakucz József, Gömöri György,
Horváth Elemér), jóllehet a Vigilia már 1971-ben lehozta Kerényi Károly, Tűz

54 „Némi csendes lenézés övezte a Műhelyt a szerkesztőségben, ami részben leg-
alábbis abból adódott, hogy a *Mozgó* (...) esztétikai szempontból eléggé konser-
vatív volt, s a kortárs avantgárd nehezen fért be a lapba, és ha igen, csakis kép-
zőművészeti vonatkozásban” – írja Szkárosi visszaemlékezésében. Vö. SZKÁROSI
Endre, *Egy másik ember*, Budapest, Orpheusz Kiadó, 2011, 116.

55 Bujdosó Alpár és Bujdosó Zsuzsa szóbeli közlése.

56 Az Anyanyelvi Konferenciákat a Magyarok Világszövetsége rendezte. Elsődleges
feladatai közé a külföldön élő magyar gyerekeknek szánt tankönyvek kiadása, a
balatoni gyerektáborok, a debreceni tanártovábbképző tanfolyamok, a sárospataki
nyári kollégium (magyar nyelvtanfolyam) tartoztak. A konferenciát az Egyesült Álla-
mokban élő tanár, Nagy Károly kezdeményezte.

Tamás, Keszei István verseit. A szombathelyi Életünk Pete György vezetésével 1977-től rendszeresen közölt nyugati magyar írók és költők, a napilapok közül Magyar Nemzet és a Népszabadság pedig elsősorban.⁵⁷ Czigány Lóránt a III. Anyanyelvi Konferencia ideje alatt a Magyar Nemzetnek adott interjújában fogalmazta meg először nyilvánosan a következő általános igényt a nyugati magyar írók részéről: „De én az Új Írásban, az Élet és Irodalomban, minden lap irodalmi mellékletében olvasni szeretném a kinti alkotókat. És a kritikákat róluk. *Helyére tenni a nyugati magyar irodalmat.* Néhány éve szó volt egy terjedelmes antológiáról, amely keresztmetszetét adta volna a nyugati magyar költészetnek. Nem jelent meg.”⁵⁸

Az az elképzelés, hogy „minden lap irodalmi mellékletében” olvasni lehessen külföldön élő magyar írók, a maga irrealitásában nyilvánvalóan azt az igényt fogalmazta meg, hogy ne legyen különbség határokon belül és kívül élő szerzők megjelenési esélye között, hogy megtörténjen végre a „helyre tétel”, vagyis hazatérhessenek, ha nem is szó szerint maguk az írók (akik nem is feltétlenül akartak hazatérni), de írásaik, gondolataik mindenféleképpen. A nyugati írók nehezen tudták – odakintről hazafelé tekintve – belátni: egyszerűen lehetetlen, hogy ebben a szándékban valaha is találkozzon az emigráció és Magyarország. A nyolcvanas évek végéig kitartott a kulturális vezetés „húzd meg-ereszd meg” politikája, és bár mindig voltak megmagyarázhatatlan engedékenységek, valójában mindvégig az a döntés maradt meghatározó, hogy nyugati magyar író ne kapjon Magyarországon publicitást. Szórványos megjelenésekre azért adódott lehetőség, mert azok valójában nem jelentettek igazi publicitást, hiszen nem alakulhatott ki általuk rendszeres kommunikáció a magyarországi olvasókkal, a szerzők nem kaphattak rendszeres kritikai visszhangot, ezáltal nem növekedett az irodalomtörténeti kánonba kerülésük esélye sem.

A *Vándorének* című antológiának két hatását fontos kiemelni: az egyik, hogy elsőként jelent meg az országban nyugati magyar irodalomból gyűjtéményes kötet, és ezzel megnyílt az út a többi antológia és a folyóirat-publikálás előtt is; a másik, hogy az elhúzódo megjelenés miatt kiéleződtek a viták a hazaiakkal.⁵⁹ Az 1977-es III. Anyanyelvi Konferencia előtt az emigráns írók

57 Az első magyarországi megjelenésekről bővebben ld. NAGY Pál, *Journal in-time* 2., 156.

58 Magyar Nemzet, 1977. augusztus 23.

59 A Kádár-rendszer kultúrpolitikájában el kell választani egymástól a politikai-ideológiai döntéshozókat, akik a vezető pártszerveket (az MSZMP Központi Bizottságát és Politikai Bizottságát) képviselték, és azokat az intézményvezetőket, akik ezeket a felsőbb döntéseket végrehajtották, valamint bizonyos határig maguk is döntéseket hozhattak. Utóbbiakhoz tartozott az MVSz mindenkori főtítkára és a Művelődésügyi (Kulturális) Minisztérium Irodalmi Osztályának mindenkori vezetője is, az ő befolyásuk fontos volt az emigránsoknak, hiszen rajtuk keresztül folytak a tárgyalások „Magyarországgal”, a politikai döntéshozókkal, ők hagyták jóvá például a találkozókra Magyarországról meghívottak listáját. Sokszor történt, hogy a minisztérium és a világszövetség emberei segítőkészek mutatkoztak, ám a végső döntést az ő fejük felett hozták meg. Amikor tehát az antológia kapcsán a műhelyesek 1977-ben a „hazaiakról” beszéltek, akkor a Magyarok Világszövetségének főtítkárára, a Kulturális Minisztérium Irodalmi Osztályának vezetőjére, valamint az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársaira, Béládi Miklósról és Pomogáts

azzal fenyegetőztek, hogy demonstratív módon távolmaradnak, ha nem jelenik meg a konferenciára az antológia, a hazai vezetés viszont éppen az antológia megjelenési dátumával tartotta sakkban őket.

Nagy Pál 1977. február 15-én azt írja Bujdosó Alpárnak⁶⁰, hogy nem mennek az Anyanyelvi Konferenciára, mert nem jön ki addigra az antológia, bár még mindig nem vehetik biztosra a dolgot. Nagy Pál ugyanis időközben beszélt Párizsban két magyar konzullal, és az egyikük azt állította: még mindig nem biztos, hogy nem jön ki a konferenciára az antológia. Láthatóan a bizonytalanságban tartás volt a legnagyobb ütőkártya a hazaiak kezében.

Az emigránsokkal foglalkozó párt és államszervezetek⁶¹ vezetőinek fontos volt az emigránsok jelenléte az általuk mintegy békejobbként nyújtott rendezvényen, az emigránsoknak meg fontos volt, hogy csak akkor menjenek el, ha kölcsönös a dialógus, vagyis ha ők is kapnak valamit. 1977. február 1-jén Nagy Pál arról tudósítja Bujdosót,⁶² hogy ultimátumot adott Lőrincze Lajosnak:

Bélára gondoltak, velük tartottak kapcsolatot a Műhely-szerkesztők mind levélben, mind személyesen. A politikai vezetés ezeken a szervezeteken keresztül üzent az emigránsoknak. A hatvanas évektől kezdve több intézmény állt az irodalompolitika szolgálatában, amelyek a legfelső vezetés és az írók között közvetítve működtették az irodalmi életet, és amelyet egyedül Aczél György személyes közbenjárásával lehetett megkerülni: Az MSZMP KB Kulturális Osztálya (később Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály), a Művelődési (1974 és 1980 között Kulturális) Minisztérium Irodalmi Osztálya, az Országos Népművelési Tanács és a Minisztertanácsi Tájékoztatói Hivatal, a Kiadói Főigazgatóság, valamint az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya. Vö. VERES András, *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarországon = Az irodalom története III.*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, 527. Szőnyei Tamás említi könyvében, hogy a hatvanas években Aczél találkozott a műhelyesekkel, vö. SZŐNYEI Tamás, *Titkos írás – Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet, 1956-1990*, Budapest, Noran Kiadó, 2012, I, 1016. Egy-egy alkalommal olvasható utalás a levelezésekben is, hogy a műhelyesek személyesen is felvették a kapcsolatot Aczéllal: 1976. július 17. és 26. Papp Tibor írja Nagy Pálnak (vö. Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum); Papp levele Bujdosónak 1976. április 10. (A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van.); Czigány is írja naplójában 1976. július 1-jén, hogy az 1976-os munkaközösségi megbeszélésén bejelentették a szerkesztők, hogy memorandumot intéztek Aczélhoz a nyugati magyar irodalom hazai recepciója ügyében (vö. CZIGÁNY Lóránt, *Írók, tehát vagyok*, 391.), de legtöbbször a Kulturális Minisztérium Irodalmi Osztályának aktuális vezetőjével tárgyaltak. Aczél György szerepe a neoavantgárd kultúrában egyébként is periférikus volt, neki a hagyományos irodalmi körök jelentettek presztízst, másrészt az ellenkultúra éppen arra játszott, hogy megkerülje az aczéli mechanizmusokat (társasági eseményeken való részvétel, Aczél felkeresése és/vagy meghívása stb.). Vö. HAVASRÉTI József, *Alternatív regiszterek*, Budapest, Typotex, 2006, 77.

60 A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van.

61 Levéltári kutatások alapján az emigráns írókkal kapcsolatos ügyekkel az MSZMP KB Kulturális Osztálya, Agitációs és Propaganda Osztálya, Tudományos és Közoktatási és Kulturális Osztálya, Külügyi Osztálya, Párt- és Tömegszervezetek Osztálya foglalkozott; az állami apparátusból a Belügyminisztérium, a Külügyminisztérium és a Művelődésügyi (Kulturális) Minisztérium; ezen kívül alájuk rendeltlen és lebonnyolítóként a Kulturális Kapcsolatok Intézete, a Szerzői Jogvédő Hivatal, valamint a Magyarok Világszövetsége.

62 A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van.

amennyiben nem jelenik meg az antológia az Anyanyelvi Konferencia idejére, úgy nem mennek el. Mert hiába ígérnek a hazaiak az antológia helyett folyóirat-közléseket, ők akkor sem kapják meg azt, amit a konferencián való jelenlétükért cserébe eredetileg ígértek, vagyis magát az antológiát: „világosan megmondtuk Lőrinczének, hogy amennyiben az antológia nem jelenik meg az Anyanyelvire, nem megyünk. (...) hiába ígérnek ők az antológia helyett folyóiratközlést, mindenképpen ki van velünk baszva: nem kapjuk meg cserébe menetelünkért azt, amit eredetileg ígértek.”

Közben Bujdosó arról értesíti Nagy Pált 1977. január 15-én kelt levelében,⁶³ hogy Budapesten járt, és beszélt Tóth Gyulával (a Kulturális Minisztérium Irodalmi Osztályának vezetőjével) és Molnár Istvánnal (a Magyarok Világszövetségének főtitkárával). A beszélgetés lényege az volt, hogy azért nem lesz meg az idén az antológia, mert vannak, akik a 20. évfordulón (ti. az 1956-os forradalom évfordulóján) olyasmit beszéltek vagy írtak, amit nem kellett volna.⁶⁴

„Antológia idén nem lesz, mert vannak közöttük olyanok, akik a 20. évfordulón beszéltek, írtak, rosszul viselkedtek. Főleg Cs. Szabót emlegette Tóth Gyula is, Molnár is. Egy szűkített antológia fog később megjelenni - miután kiderült (Belügyben), hogy ki volt a rossz. Mert most már nem csak 56-os, de 76-os bűnök is vannak. A »kivizsgálás« egy-két hónapot vesz igénybe (»mert az ausztráliai emigráns lapok még meg sem érkeztek«, Molnár), és akkor már nem lehet az antológia anyagát nyomdába adni, hogy az augusztusra meg is jelenjen.”

A Műhely-szerkesztők erre válaszul azt a tervet kovácsolták, hogy levélben „követelni” fogják: a Magyar Műhely Munkaközösség tagjainak legalább a fele jelenjen meg irodalmi folyóiratokban, és akkor elmennek a konferenciára.⁶⁵ Nagy Pál levelezéséből arra is fény derül (1977. február 1. Nagy Pál levele Bujdosó Alpárnak),⁶⁶ hogy a Magyar Műhely Munkaközösség tagjai telefonon egyeztettek egymással, mi legyen: menjenek-e az anyanyelvire, vagy sem

63 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

64 Gyakorlatilag szó szerint ismétli meg Bujdosó levelének passzusát Czigány a naplójában 1977. január 31-én, amikor elmeséli, hogy Nagy Pál felhívta telefonon beszámolni Bujdosó pesti útjáról. Vö. CZIGÁNY Lóránt, *Írok, tehát vagyok*, 431.

65 A jelek szerint az antológia ügye az emigrációban jobbára a Magyar Műhely „irányítása” alatt állt, Béládi is velük egyeztetett a legtöbbit, nem lehet véletlen, hogy az EPMSz 1979-ben már saját költészeti antológiáját tervezi, és Cs. Szabó László javaslatára Kemenes Géfin Lászlót kéri fel szerkesztésre (ld. Kemenes Géfin László levelét Nagy Pálhoz 1979. szeptember 27., Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum). A Magyar Műhely kapcsolata a többi emigráns értelmiségi körrel az állandó viták ellenére is jó volt, rendszeresen eljártak egymás konferenciáira, találkozóira: a Műhely-szerkesztők előadásokat tartottak a Mikes Kelemen Körben; Czigány Lóránt 1980. október 3-án Magyar Műhely irodalmi estét rendezett a Szepsi Csombor Márton Körben, amely után a BBC magyar adásában Siklós István készített interjút a szerkesztőkkel; Bujdosó Alpár és Megyik János a Bornemissza Péter Társaságnak is vendégelőadója volt. Az EPMSz azonban egyszer sem hívta meg a Magyar Műhelyt konferenciájára, és Borbándi is csupán egyszer jelentkezett Magyar Műhely találkozóra (1987-ben), és akkor is lemondta.

66 A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van.

(Czigány Lóránt is ír erről a naplójában 1977. január 31-én⁶⁷). Nagy Pál pontosan látja, hogy az ő kezükben egyetlen ütökártya van csak, az Anyanyelvi Konferencia, ezért még azt is megkockáztathatják, írja, hogy szakítanak Magyarországgal, és egyetlen hazai előadót sem hívnak meg Hadersdorfbá.

A nyeregben azonban mégiscsak a hazaiak lehettek, és valamiféle meg-egyezés mégiscsak születhetett, mert az Anyanyelvi Konferenciára végül elmentek a nyugati irodalom képviselői, és a hadersdorfi találkozón Horányi Özséb adott elő (valamint Esterházy Péter, Kormos István és Beke László is részt vettek), az antológia viszont csak 1981-ben látott napvilágot.

A Béládi Miklós szerkesztésében készülő *Vándorének* minden szempontból úttörő volt jelentőségű volt, így megjelenése sem volt éppen akadályoktól mentes. Az elhúzódo munkálatokról rendszeres levelezés folyt Nagy Pál és Béládi Miklós között.⁶⁸ 1972. február 12-én a következőket írja Béládi: „Úgy látszik, valóban elkezdődik az »emigrációs irodalom« föltérképezése, talán már ebben az évben cikkek jelennek meg e témáról.” 1973. március 27-én kelt levelében már a „közös ügy” előremozdításáról ír – valamint a külföldön élő magyar írókkal folyó tárgyalásokról és a kapcsolatteremtés kiszélesítését célzó intézkedésekről –, melyek ugyan meglehetősen általános megfogalmazások,⁶⁹ de ismerve Béládi baráti viszonyát a Magyar Műhely szerkesztőivel, még ezekből az általánosságokból is kiolvasható, hogy már 1973-ban elindult a párbeszéd a hazai irodalomtörténészek és a műhelyesek között. A későbbi levelekből aztán kiderül, hogy a „közös ügy” a nyugati magyar irodalmi antológia megszületése volt.

„nekem is van néhány tapasztalatom arról, hogy milyen vontatottan mennek a Nyugaton élő magyar írókkal folyó tárgyalások, a kapcsolatteremtés kiszélesítését szolgáló intézkedések. Ugyanakkor arról is van néhány benyomásom, hogy nem hiányzik a jószándék. Többen próbálnak valamit tenni és néhány embernek valóban szívügye, hogy ezek a »közös ügyek« előremozduljanak.” (1973. március 27.)

1975. augusztus 21-én írja Béládi a hírt, mely szerint megszületett a határozat: kiadják a nyugati magyar költők antológiáját, a tervezet 15-20 ívről szól. Béládi azt is megírja, hogy az ő szerkesztésében készül a kötet, és a kéziratot a következő év januárjára-februárjára várják tőle.

„Megszületett a határozat, kiadják itthon a nyugati magyar költők antológiáját, 15-20 íven. Ez nem terv, hanem – ismétlem – határozat, melyet nem az MVSz, hanem az ebben az ügyben illetékesek hoztak. Engem bíztak meg a szerkesztéssel, összeállítással, már közölték velem hivatalosan. Mondanom sem kell,

67 CZIGÁNY Lóránt, *Írok, tehát vagyok*, 431.

68 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

69 A magánlevelezések tele vannak ehhez hasonló hivatali stílusú, vagy éppen virágnyelven kódolt üzenetekkel, akárhonnan is érkezett a levél: az emigrációból vagy Magyarországról (például Béládi Miklós írja Bujdosó Alpárnak 1976. október 12-én: „Hallom, hogy magas vendég szép dalokat füttyörészett P-ban – aki naiv, hihet is neki.” A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van). Az őszinte véleménynyilvánítások inkább négy szemközt hangoztak el, még a három szerkesztő legszemélyesebb hangú magánleveleiben is erre van utalás.

mennyire örültem, mikor tudomást szereztem a dologról; nemcsak titeket aggasztott a holtponton állás, minket itthoniakat is éppen eléggé zavart. Az antológia kéziratát január-február táján kell átadnom, sietni kell tehát – de az ügy érdekében mindent. Az itthoni hivatalos szervek nagyvonalúságát dicséri, hogy mindezt nem nélkülöttek képzelik el: az antológiát veletek való konzultálás, egyetértés jegyében kell összeállítani. Ősszel hivatalos útlevelemmel kimegyek hozzátok (kb. egy hétre) a »consensus« kialakítása végett. (...) az antológia jégtörő lehet, utána remény nyílik újabb kiadásokra is.”

Béládi közvetítőként szerepelt a történetben, és láthatóan örült annak, hogy az „illetékesek” a „nyugatiakkal” konzultálva próbálnak meg az antológián együtt-dolgozni – Béládi többször is járt hivatalosan Párizsban egyeztetni Nagy Pállal, Papp Tiborral és Sipos Gyulával. 1976. március 20-án kelt levelében beszámol, hogy jól alakul „az antológia ügye”, a konszenzus kialakításába belevonták az Anyanyelvi Konferencia Védnökségi tagjait⁷⁰ is, akik hivatalos felkérést kaptak tanácsadásra, javaslatra, hozzászólásra a „törekvések, értékek” és a kötet „karaktere” szempontjából, vagyis az antológia irodalomszemléleti irányának kialakításához. A részleteket azonban nem akarta levélben megbeszélni („Ez egyelőre szigorúan magán-jelentkezés, megegyezés szerint a levelezést az MVSz-en keresztül bonyolítjuk.”), hiszen ez volt a legkényesebb pont: a szóba jöhető nevek és a verscímek.⁷¹ Az antológiát ekkor még az 1977-es III. Anyanyelvi Konferenciára készültek kiadni, ahogyan Béládi fogalmazta 1975. szeptember 24-én kelt levelében: „Az emigráció irodalmával is tenni kell valamit, ezt tudják, az 1977-es anyanyelvi konferenciára nem lehet odaállni üres kézzel.”

70 Nagy Pál hagyatékában talált 1977-es lista alapján a védnökség tagjai az emigrációból a következők voltak: Bácskai János (Ausztrália), Beöthy Erzsébet (Hollandia), Bujdosó Alpár (Ausztria), Czigány Lóránt (Anglia), Dedinszky Erika (Hollandia), Gergely Ferenc (Franciaország), rev. Hamza András (USA), Haraszi Sándor (USA), Horváth László (NSZK), Kolossváry Béla (USA), Moor János (Ausztria), Nagy Károly (USA), Nagy Pál (Franciaország), Romhányi László (Anglia), Rommsy Rudolf (Ausztria), Ruttkai Iván (Svédország), Sinor Dénes (USA), Solymos László (Ausztria), Sulyok Vince (Norvégia), Szentessy Ferenc (Ausztrália), Tasnády T. Álmos (Belgium), Tóth Imréné (Anglia), Tóth Imréné (Franciaország), Trebuss Pálné (Kanada), Wojatsek Károly (Kanada). Magyarországról: ifj. Bartók Béla, Bánk József, Bognár József, Budai Imre, Czidor János, Ginter Károly, Illyés Gyula, Imre Samu, Kálmán Béla, Kárpáti József, Keresztury Dezső, Kodály Zoltánné, Köpeczy Béla, Maróti Gyula, Molnár István (MVSz főtítkárhelyettes), Nyíri József, Ortutay Gyula, Ránki György, Szabó Zoltán (MVSz főtítkárr), Szabolcsi Mikós, Szántó Miklós, Szathmári István, Szende Aladár, Szennay András, Vas István. A védnökség elnöke Lőrincze Lajos, titkár Kerékgyártó László. Vö. Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum.

71 Végül a következő névsorral látott napvilágot a kötet: Dedinszky Erika, Gerenday Mária, Forrai Eszter, Kemenes Géfin László, Siklós István, Papp Tibor, Makkai Ádám, Kristóf Ágota, Keszei István, Thinsz Géza, Nagy Pál, Máté Imre, Kabdebó Tamás, Gömöri György, Bujdosó Alpár, András Sándor, Vitéz György, Horváth Elemér, Sulyok Vince, Gyékényesi György, Major-Zala Lajos, Kibédi Varga Áron, Baránszky László, Földes Judit, Bakucz József, Lökkös Antal, Nyéki Lajos, Kannás Alajos, Sári Gál Imre, Szente Imre, Gyarmati Erzsébet, Béky-Halász Iván, Csiky Ágnes Mária, Tűz Tamás, Rezek Sándor, Békés Gellért, Határ Győző, Cs. Szabó László.

A címjavaslatok a következőképpen alakultak: Béládi először az *Idegenbent* (Nyéki Lajos versének címét), illetve a *Közlekedő edényeket* (Papp Tibor versének címét) vetette fel (1976. október 11-én kelt levelében), aztán Nagy Pál ötletéből, a *Vándor-Orpheusból* (1976. november 22-én kelt levél) született meg a végleges cím: *Vándorének*. 1976-ban⁷² Papp Tibor még arról ír Nagy Pálnak, hogy ő azt szeretné, ha a kötetben „mindenki” benne lenne – ezek szerint sokáig tartott a végleges lista kialakítása még a kéziratleadás után is. Aztán 1977-ben „az antológia ügye” elakadt, Béládi leveleiben folyamatosan arról ír, hogy nem tud jó hírrel szolgálni. Bujdosónak 1978. szeptember 24-én⁷³ megírja, hogy Bíró Zoltán és Menyhért Jenő éppen „lektorálják” az antológia kéziratát, ami valójában azt jelentette, hogy politikai-ideológiai szempontból ellenőrzik a neveket. 1980. június 30-án⁷⁴ aztán végre arról tudósít, hogy megint dolgozik az antológián, és még kér szöveget Bujdosótól, végül 1981. szeptember 9-én⁷⁵ bejelenti, hogy a *Vándorének* példányai máris elfogytak.

„beszéltem Bíró Zoltánnal s épp tegnap Menyhért Jenővel is: egybehangzón azt mondták, hogy nekem nincs most tennivalóm az antológiával. Előbb ők lektorálják (ideológiai-politikai szempontból ellenőrzik) a válogatást s ha ez megvan, akkor, de csak akkor lesz vele nekem dolgom. (...) lektorálni valóban kell már, hiszen eddig soha, senki nem mondott róla véleményyt.”

Az antológia előkészítéséről az MSZMP KB Tudományos Közoktatási és Kulturális Osztályában folyt levelezés Szabó Zoltán, az MVSz főtítkára és Kornidesz Mihály, a TKKO osztályvezetője között. Szabó levele Kornidesznek 1976. szeptember 9-én kelt,⁷⁶ és tárgya a „tőkés országokban élő magyar költők válogatott versei” című antológiáról szóló megbeszélés volt, amely szeptember 8-án zajlott. A megbeszélésen Tóth Gyula, Pete György, Budai Imre, Lőrincze Lajos, Imre Samu, Kasnyik András (Külügyminisztérium Emigrációs Osztályának vezetője), a Szerzői Jogvédő Hivatal képviselőjében Ács Vera, valamint Molnár István, Sipka Ferenc (MVSz) és Apostol András (Magyar Hírek főszerkesztő-helyettese) vett részt. Ezen a megbeszélésen alakították ki – Béládi Miklós előterjesztése alapján – a szerzők névsorát. A válogatás elvi feltételei a következők voltak: 1. 1945-1975 közötti művekből, 2. „versek költői-irodalmi értéke hazai mértékkel mérve is elfogadható legyen”, 3. „a szerzők emberi-politikai magatartása megfelelően emigrációs politikánk elveinek és követelményeinek”.

„Négy íróval (Cs. Szabó László, Határ Győző, Faludi György, Márai Sándor) kapcsolatosan azonban nem alakult ki végleges álláspont. (...) A Magyar Népköztársasággal kapcsolatos politikai magatartásuk és tevékenységük azonban nem egyértelmű, vitatható. Felmerült az is, esetleges felkérés esetén műveik közléséhez az antológiában hozzájárulnak-e.”

72 Vélhetően a nyáron, mivel az olimpiáról is szó esik benne. Papp Tibor nem dátumozta leveleit, vagy hiányosan (évszám nélkül).

73 A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van.

74 A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van.

75 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

76 Magyar Országos Levéltár, MSZMP KB TKKO 288. f. 36/1976/33. ő.e.

A megbeszélésen a következő névsor alakult ki:⁷⁷ András Sándor, Babocsay Zoltán, Bakucz József, Baránszky-Jób László, Bán Györgyi, Bánffy Magda, Békés Gellért, Béky-Halász Iván, Botond István, Bujdosó Alpár, Csighy Sándor, Csiky Ágnes Mária, Czudar Dáriusz, Dedinszky Erika, Dénes Tibor, Ditrói Ákos, Fáy Ferenc, Ferdinand (!) György,⁷⁸ Flórián Tibor, Forray Eszter, Földes Judit, Gara László, Gömöri György, Gyarmati Erzsébet, Gyékényessy György, Halász György, Horváth Attila, Horváth Elemér, Kannás Alajos, Kemenes Géfin László, Keszei István, Kibédi Varga Áron, Király Zoltán, Kocsis Gábor, Kristóf Ágota, Lökkös Antal, Major Zala Lajos, Makkai Ádám, Márton László, Máté Imre, Mikes Margit, Nagy Pál, Nyéki Lajos, Papp Tibor, Rezek Román, Rónai Pál, Saáry Éva, Sári-Gál Imre, Siklós István, Sulyok Vince, Szente Imre, Szilágyi Attila, Szijjártó Csaba, Tábori Pál, Thinsz Géza, Tűz Tamás, Vitéz György, Zimonyi Rudolf. A Béládi által mellékelte javaslatból kimaradt tehát Bikich Gábor, Csokits János, Faludy György, Határ Győző, Márai Sándor, Cs. Szabó László neve.

Rátkai Ferenc nem tudott részt venni a megbeszélésen, ezért Molnár Istvánnak (MVSz főtitkár-helyettesének) küldte el észrevételeit levélben (1976. szeptember 3.).⁷⁹ Javasolja bevonni az összeállításba az Anyanyelvi Konferencia Védnökségét, „ezáltal nyomatékosabban magyarózódna az a körülmény is, hogy a gyűjtemény maga – természetszerűleg – nem mindenben felel meg hazai »irodalmi éghajlatunknak«”. Célszerűnek tartja előre kipuhatólni, ki nem akar részt venni az antológiában, és azt eleve kihagyni, mert nem tenne jót, ha egy emigráns a Szerzői Jogvédő Hivatalnál tiltaná le a publikálást. Valamint Rátkaitól származik az ötlet, hogy az antológia kiadására nem hazai kiadót kellene felkérni (Szépirodalmi, Magvetőt), hanem MVSz-emblémeival megjelentetni.

A szeptember 8-i értekezlet eredményét az MVSz „Feljegyzés a tőkés országokban élő magyar költők antológiájának hazai kiadásáról” című jelentésében foglalja össze szeptember 9-én:⁸⁰ 1. a válogatás az 1945-1975 időintervallumot öleli fel, 2. tartalmazza a nevek listáját (amely végül ugyanaz lett, mint a fenti lista Szabó leveléből – Bikich, Csokits, Cs. Szabó, Határ, Márai, Faludy nélkül), 3. az MVSz feladata kérni az MSZMP KB TKKO állásfoglalását és a kulturális miniszterhelyettest (Marczali Lászlót) a hazai kiadó kijelölésére, 4. Béládi kezdje meg a versek kiválogatását, 5. az elkészült kézirat és a kiadó ismeretében a SzJH kérje meg a jogokat.

1980-ban az Európai Protenstáns Magyar Szabadegyetem is kiadott egy emigráns versgyűjteményt *Nyugati magyar költők antológiája* címmel,⁸¹ ame-

77 Szabó Zoltán levele Rátkai Ferenchez, az MSZMP KB TKKO alosztályvezetőjének, 1976. szeptember 2-án, ebben ismerteti Béládi javaslatát, közli a névsort, valamint mellékeli a szerzői életrajzokat, melyeket szintén Béládi állított össze. Magyar Országos Levéltár, MSZMP KB TKKO 288. f. 36/1976/33. ő.e.

78 Béládi is elírta Ferdinandy nevét a listában, az életrajzok között azonban helyesen szerepel.

79 Magyar Országos Levéltár, MSZMP KB TKKO 288. f. 36/1976/33. ő.e.

80 Magyar Országos Levéltár, MSZMP KB TKKO 288. f. 36/1976/33. ő.e. Az irat száma: MVSz 3.249/1976 s.F./B.M.

81 További emigrációban készült antológiák: *Nyugati magyar esszéírók antológiája*, szerk. BORBÁNDI Gyula, Bern, EPMSz, 1986; *Nyugati magyar esszéírók antológiája*, szerk. BORBÁNDI Gyula, Bern, EPMSz, 1987; *Nyugati magyar széppróza antológiája*, szerk. FERDINANDY György, Bern, EPMSz, 1983.

lyet az Egyesült Államokban élő Kemenes Géfin László szerkesztett és írt hozzá előszót, és sokkal rövidebb idő alatt készült el, mint magyarországi társa.⁸² A névsor nagyjából lefedi a hazai szerkesztésű antológiáét,⁸³ de annál sokkal több költőt publikál (többek között a bécsi Nemzetőr szerkesztőjét, Tollas Tibort is), és a kiválasztott versek tekintetében is jelentős eltérések vannak. Mindkét antológia közöl verseket például András Sándortól, de a hazai szerkesztésű gyűjtemény nem közli *Az ASAK beadványa az ENSZ-hez* című versét (1958), amely az ellenzéki beszéd egyik kultikus alkotásává vált. Az antológiából kimaradt Magyar Műhely-szerkesztők miatt csak röviden magyarázkodik Kemenes az előszóban („vizuális szövegírók”-nak tartja őket, nem költőnek), valamint Bikich Gábor meg Csokits János verseinek hiányát kommentálja azzal, hogy mindkettő „sajnos megtagadta részvételét”.

Eredetileg Papp Tibor korai verseiből is válogatott Kemenes Géfin az antológiába, Bujdosó Alpárt és Nagy Pált azonban kihagyta. Bujdosó elmondása szerint ezzel nem is volt baj, hiszen sem vizuális költészete, sem korai prózája nem költészeti antológiába való, Nagy Pál azonban megsértődött. Botrány akkor kerekedett, amikor Papp Tibor társai iránti szolidaritásból visszavonta verseit a már betördelt antológiából. Ezt a szándékát Papp azonban nem a szerkesztőnek, Kemenes Géfinnek írta meg, hanem a kiadó vezetőjével, Szépfalusi Istvánnal levelezett, Kemenes Géfin is Szépfalusitól tudta meg Papp visszalépését. Kemenes Géfin erre levelet írt Pappnak (1980. január 16.), amelynek másolatát szétküldte a Magyar Műhely Munkaközösség több tagjának és más emigránsoknak is (Bakucz József, Sipos Gyula, Czigány Lóránt, Dedinszky Erika, Nagy Pál, Bujdosó Alpár, Thinsz Géza; Szépfalusi István, Cs. Szabó László, Határ Győző, András Sándor kapta meg a levelet). Levelében Papp levelét is idézi, amelyet a Műhely-szerkesztő Szépfalusinak írt, és amelyben a vizuális költészetet mint a magyar irodalom fő vonulatát hangsúlyozza, és felháborodik azon, hogy két „vizuális költő” társát kihagyták a kortárs költészeti antológiából. A vizuális költészetet a magyar irodalom fő vonulatának nevezni Kemenes Géfin szerint „nagyzási hóbortra vall”, majd az esztétikai kifogásokon kívül még a politikai nézetek különbözőségére is utalást tesz. Kemenes Géfin a levél végén bejelenti kilépését a Magyar Műhely Munkaközösségből.⁸⁴

„Szépfalusi István megküldte neki írt leveleid fénymásolatát, ezekből és telefonbeszélgetéseinkből tudhattam végre meg, hogy az általam szerkesztett költői antológiában nem kívánsz részt venni. Mivel még annyira sem érdemesítet-

82 Kemenes Géfin 1979. szeptember 27-én újságotja a hírt Nagy Pálnak. V.ö. Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum.

83 Az EPMSz antológiájának névsora: Szélpál Árpád, Cs. Szabó László, Faludy György, Határ Győző, Tűz Tamás, Csiky Ágnes Mária, Tollas Tibor, Fáy Ferenc, Sári-Gál Imre, Monoszló Dezső, Lökkös Antal, Kibédi Varga Áron, Bakucz József, Saáry Éva, Zend Róbert, Baránszky László, Major-Zala Lajos, Kannás Alajos, Kocsis Gábor, Sulyok Vince, Horváth Elemér, Vitéz György, András Sándor, Gömöri György, Máté Imre, Thinsz Géza, Keszei István, Makkai Ádám, Siklós István, Kemenes Géfin László, Dedinszky Erika, Bebek János.

84 Kemenes Géfin László levele Nagy Pálnak 1980. január 16. Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum. Az Arkánium megalapításának egyik kiváló oka volt ez a nézeteltérés.

tél, hogy leveleimre egyenesen nekem, a szerkesztőnek válaszolj, sem kedvem, sem érkezésem nincsen arra, hogy a kiadónak írt indokaidra reflektáljak. Elhatározásodat tudomásul vettem, csak annyi megjegyzésem lesz rólad az előszóban, hogy »tördelés közben vontad vissza részvételedet«. Egyébként sajnálom, hogy ha már másért nem is, azért írhattál volna előbb, hogy a kiadó megtakaríthatna a szövegeid kiszedésével és tördelésével járó nem is csekély nyomdai költségeket. (...) ezek után a Magyar Műhely Munkaközösségének nem ami kívánok tagja lenni. (...) Ez a »kilépés« amúgy is csak pusztá formáság, hiszen esztétikailag alig maradt köztünk valami közös, politikailag pedig... nos, erről jobb nem beszélni.”

Nemcsak a költők névsora és a kiválasztott versek tekintetében vannak eltérések, az antológiák kísérőszövegéből a koncepciók különbsége is kirajzolódik. Béládi Miklós tömör megfogalmazású utószavában (397-398.) azt hangsúlyozza, hogy a nyugati magyar irodalomnak önálló élete van,⁸⁵ ahogyan az „ötágú síp” többi ágának is (ti. az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyar irodalomnak). Az irodalom önálló entitásként való felfogását három nemzedék munkája és több irodalmi irányzat együttélése teszi lehetővé, s bár „intézményvilágában helyenként csonka, szellemi életében teljes ez az irodalom”. Béládi a nyugati magyar költészet sajátos jegyeként a nyugati költők anyanyelvhez való kettős viszonyát emeli ki, amely egyszerre őrzi és módosítja az anyanyelvet, a második nyelv elsajátítását ebből a szempontból nem tartja romboló hatásúnak, hanem éppen ellenkezőleg: „szemhatár-tágítóként” értékeli. Az anyanyelvhez való kötődést a humoldti értelemben tartja elképzelhetőnek: „A Vándorének költőinek a nyelv szó szerint világot jelent: emlékeket, gyermekkort, kultúrát, magyar költészetet és a valahová tartozás tudatát.” Béládi utószava bár rövid, a versek poétikájáról szól, megközelítése irodalmi szempontú, nem találni benne sem ideológiai, sem politikai alapú megszólítottágot.

Jóllehet Kemenes Géfin László is kitér egy bekezdés erejéig az anyanyelv idegen nyelvi közegben megváltozott használatára és ennek poétikai következményeire,⁸⁶ előszava mégis inkább a sértett íróé, az önigazolást kereső beszédé, amely ideológiai alapon utasítja el a Magyarországon kialakított emigránsképet. Ebből is látszik, hogy az előszó elsősorban a hazai olvasókö-

85 Béládi utószavának az a tanulmánya az előzménye, amely elindította a nyugati magyar irodalommal való foglalkozást a hazai irodalomtudományban: „Szempontok a nyugati emigráció irodalmához”.

86 „...emigrációban élő költő (magyarok és nem-magyarok egyaránt) fokozott tudatossággal kezeli anyanyelvüket, amely a másnyelvű környezetben sokszor kizárólag az alkotás avagy még a házastársi és baráti érintkezés nyelve lehet, de nem a munkáé, a bevásárlásé vagy a szórakozásé. E distancia révén az anyanyelv mint írói alapanyag kap új szerepet a költő életében; finomságaira, rejtett lehetőségeire, hangzás- és jelentésbeli gazdagságára a költő jobban felfigyel, hiszen a nyelv az »idegen« környezetben nem a napi élet szükséges, magától értetődő és megszokott kommunikációs eszköze, hanem mint szobrásznak a kő és a fém, elsősorban művészeti médium, amely megmunkálásra vár, sőt elvárja, hogy nem megszokott módon, újat létrehozni akaró képzelettel és alkotóerővel nyúljanak hozzá.” *Nyugati magyar költők antológiája*, szerk. KEMENES GÉFIN László, Hága, Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, 1980, 2–3.

zönségnek szól, holott az antológia emigrációban született, így magyarországi terjesztése nem volt lehetséges. Kemenes Géfin két fogalom ellen tiltakozik és érvel, mindkettő a nyugati magyar irodalomról szóló hivatalos magyarországi diszkurzus meghatározó értelmezői toposza: hazavágyódás és nosztalgia, valamint idegenség és kívülrőlállás.

„Először is, »földünk« valóban »nosztalgia földje-e?« Azt hiszem, igen, csak nem úgy és azért, mint odahaza értelmezik. Nosztalgiánk nem merül ki egy utólag megszépített múlt iránti sóvárgásban; (...) Nosztalgiánk (ha van) ennél mélyebbre hatol. Korunk az emberi tudat legnagyobb krízisének ideje; (...) két nagy »veszteség«, az ember metafizikai világgépének szétfoslása, valamint az utolsó világmegváltó eszme megvalósulási kísérletének kudarca miatt keletkezett hiányérzet eredménye. Századunkban mondta ki joggal a filozófus, hogy az emberi lét hajótöröttség (...). A kisémmizettség érzete talán fokozottabban van jelen emigrációban élő írók műveiben, mint a szülőföldön élőkében, mivel mi legalább kétszeresen vagyunk »hajótöröttek«, hiszen a kozmikus otthon mellett a földi otthont is elvesztettük.”⁸⁷

Kemenes Géfin ezzel mintegy visszautasítja a hazafelé vágyódás nosztalgiáját, és a nosztalgia képzetét nem Magyarországgal, hanem a modern ember életérzésével köti össze úgy, hogy José Ortega y Gasset hajótörött emberének metaforáját az emigráns létre vetíti ki.⁸⁸ Az idegenséggel és kívülrőlállósággal kapcsolatban egyenesen a „közösség” fogalmának átértékelésére szólít fel (szólítja fel pontosabban a hazai értelmező közösséget), mert annak „kiterjedése nem mérhető kilométerekben, összetétele nem korlátozható a jelenleg érvényes határokon belül élőkre, még kevésbé a jelenlegi államelvet valló vagy abba belenyugvó egyénekre.”⁸⁹ Egyrészt közösségről nem államhatárokon belül, hanem anyanyelvi összekötöttségben kellene gondolkodni, másrészt kritikát fogalmaz meg a hazai közösség felé „belenyugvó” magatartása miatt, amitől megint csak a magyarországi olvasó érezheti magát megszólítva.

A nyugati magyar költészet hazai és emigráns megközelítésének alapvető különbsége láthatóan a kötet által közvetített értékek felfogásában van: amíg Kemenes Géfin a szabad beszéd, az ellenzéki magatartás megnyilvánulásának tekinti az antológiát, addig Béládi irodalmi szöveggyűjtemények.

A *Vándorének* hazai kritikai fogadtatása egyöntetűen pozitív volt, ami bizonyára azzal is összefüggésben van, hogy a kötet névsorának végső kialakításában sokkal inkább a hazai nyomás győzedelmeskedett, semmint az emigrációé, Aczél Géza ezt a körülményt nem is leplezi kritikájában: „...vizsgálódásunk [ti. a nyugati magyar irodalomé] (...) csak azok munkásságára terjedhet ki, akik kontaktust kerestek a magyar kultúrpolitikával, s kiknek költői műveiből először ad hazai válogatást a *Vándorének* című antológia.”⁹⁰ Rónay László rögtön együtt szemlézi a két gyűjteményt, és ugyancsak kitér arra, hogy a konszenzus kialakításához mindkét oldalról hiányoztak a végső erőfe-

87 *Uo.*, 3–4.

88 JOSÉ ORTEGA Y GASSET, *Goethe belülről. Levél egy német barátomhoz*, ford. SCHOLZ László, Nagyvilág, 2000/8, 593.

89 *Nyugati magyar költők antológia*, szerk. KEMENES GÉFIN László, 4.

90 ACZÉL Géza, *Vándorének*, Alföld, 1982/5, 10.

szítések: voltak szerzők, akik megtagadták a hazai antológiában való szereplést (Faludy György⁹¹ és Fáy Ferenc), voltak szerzők, akik mindkettőből hiányoztak, mert az emigráns antológiából saját szándékukból maradtak ki, a hazaiba pedig nem vették fel őket (Bikich Gábor és Csokits János), és voltak a műhelyesek, akiket csak a hazai antológia szerkesztői tartottak közlésre méltó költőknek.⁹²

Zalán Tibor kritikája a koncepciók különbségeire is kitér, véleménye szerint Béládi szelekciója a hazafelé sóvárgó verseket tüntette ki figyelmével: „A Vándorénekből úgy tűnik, mintha nem lenne kemény »hazabeszélés«.”⁹³ Kemenes Géfin viszont éppen ezt a mítoszt rombolja le összeállításával: „Kemenes Géfin önálló alkotássá gyúrta antológiáját, Béládi Miklós pedig tablót készített.”⁹⁴ Abban azonban egyetértés uralkodott, hogy az antológia megjelenésével új utak nyíltak a nyugati magyar irodalom vizsgálatához, bár még így is nehéz feladatnak bizonyult rálátni olyasvalamire, ami első pillanatban sajátunk látszik, mégis nagyon idegen. Aczél is ezt hangsúlyozta kritikájában: „az első hazai áttekintések azonban arra figyelmeztetnek, igen nehéz megtalálni azt a pozíciót, melyből a nyugati magyar irodalom értéke és funkciója megnyugtatóan elemezhető”.⁹⁵

A megjelent válogatásokon kívül születtek még antológiatervek az emigrációban, amelyek vagy nem valósultak meg, vagy az idők folyamán beolvadtak más gyűjteményes kiadásba. Kormos István a Magyar Műhely megbízásából 1963-ban kezdett el dolgozni egy nemzedéki antológián (1963 májusától 1964 januárjáig Párizsban élt, majd 1964 augusztusa és 1965 novembere között ismét). A PIM-ben a Magyar Műhely-hagyatékban olvasható az elkészült kézirat, amelyről memoárjában Nagy Pál hosszabban is megemlékezik.⁹⁶ A „Magyar Orpheus – 30 élő magyar költő” című antológiát 1965-ben szándékoztak megjelentetni a Műhely-szerkesztők, az antológia azonban sosem látott napvilágot, és Kormos is csalódottan tért haza Magyarországra.

A hagyatékban olvasható levelezésből az derül ki, hogy a munka javát Kormos István végezte, a válogatásban pedig a Magyar Műhely két szerkesztője (Nagy Pál és Papp Tibor), valamint Parancs János és Pomogáts Béla vettek részt. Kormos listáján csak Határ Győző és Parancs János szerepelt külföldről. Nagy Pál listáján már fele-fele arányban voltak hazai és külföldi költők.

91 Faludy 1980. október 26-án írt levelet Béládi Miklósnak Torontóból, amelyben nagyon udvariasan visszautasítja az antológiában való szereplést a következő okokkal: 1. utoljára 1947-ben jelent meg otthon, azóta könyveit bezúzták, köteteit Ferihegyen elvették tőle; 2. ő nem nyugati magyar költő, hanem magyar költő; 3. nem akarja, hogy egy-két verse alapján ismerjék a hazai olvasók, ő kötetekben gondolkodik. Leveléhez mellékelte *Tanuld meg ezt a versemet* és *Nunquam revertar* c. költeményét. Vö. Béládi Miklós-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum.

92 Rónay megfogalmazása utal arra, hogy személyes ellentétek húzódtak a háttérben, de nem fejt ki részletesen egyiket sem. Ld. RÓNAY László, *Nyugati magyar líra – Két nézetből: Vándorének (Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők és a Nyugati magyar költők antológiája 1980)*, Irodalomtörténet, 1982/3, 744.

93 ZALÁN Tibor, *Kényszerű egyensúly, egyensúlykényszer – Nyugati magyar költők antológiája; Vándorének*, Kortárs, 1982/3, 472.

94 Uo., 472.

95 ACZÉL Géza, *Vándorének*, 10.

96 NAGY Pál, *Journal in-time* 2., 200–204.

1965. június 3-án Párizsban azt írja Kormos Nagy Pálnak,⁹⁷ hogy már a bevezetőn dolgozik, amely „első kísérlet lesz mai költészetünk felmérésére”. A kézirat elkészült, de még kiegészítésekre szorul, és azzal lesz még egy jó hat-hetes munkája. Következő levele, amelyben az antológiáról ír, már 1966. november 6-án kelt Budapesten,⁹⁸ és arról panaszskodik benne, hogy a költői életrajzokat még áprilisban elküldte, de semmi választ nem kapott. A levélben utalásokat tesz arra is, hogy a válogatáson Nagy Pálék még mindig dolgoznak, és hogy az eredeti névsortól meglehetősen eltértek:

„Zelktől hallottam egyébként, hogy Timár György verseket kért tőle az antológiába... persze, elismerem, hogy válogatásomat régóta nem tekinthetem válogatásnak, talán előzetes javaslatnak sem, de nem hiszem, hogy Timár alkalmas erre a munkára. (...) Hogy az antológia itthon is antológia legyen, feltétlenül válogassatok tőlük [ti. Váci Mihálytól és Garai Lászlótól].”

A hagyatékban talált dokumentumok arról tanúskodnak, hogy a szerkesztők (Nagy Pál és Papp Tibor) az antológia összeállításához mások véleményére is kíváncsiak voltak, válogatást kértek Rába Györgytől, Pomogáts Bélától, Parancs Jánostól, Sipos Gyulától, Bakucz Józseftől és Tolnai Ottótól, akik közül végül Kormos István, Pomogáts Béla, Parancs János, Papp Tibor, Nagy Pál adott le névsort.⁹⁹

Az antológiával való foglalkozás éveig elhúzódhatott, Bakucz például 1973. december 19-én írja Nagy Pálnak azt a levelet,¹⁰⁰ amelyhez mellékeli a „30 költő 30 vers” című antológiához a listát. Levelében megemlíti, hogy még 1963-64-ben kezdődött a munka Kormos antológiaterve alapján („odasorolni a magyar élő költőket, ahová művük sorolja őket”), de azóta eléggé megváltozott a névsor.

Az antológia végül sosem valósult meg, sem az eredeti, sem a nyugati magyarokkal kibővített változatában, viszont jó gyakorlatot jelentett a hetvenes évek közepén készülő *Vándorének* című válogatás összeállításához, amely Béládi és Nagy levelezésének tanúsága szerint ugyanabban az évben kezdődött (1973), amikor Bakucz levele is íródott. A Magyar Műhely antológiai-kezdeményei hatástörténetükben a *Vándorének* előzményének tekinthetők.¹⁰¹

Nemcsak az antológia kapcsán robbantak ki viták, több okból is ambivalens volt a Magyar Műhelyhez való viszony az emigráción belül. Ahogyan arra már korábban többször is utaltam, a laphoz és a szerkesztőkhöz közel álló munkatársak és barátok nem minden esetben értettek egyet a szerkesztők

97 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

98 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

99 A neveket Nagy Pál is felsorolja a *Journal in-time* 2. kötetében, 201–202.

100 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

101 Az antológia címének (*Magyar Orpheus – Vándor-Orpheus – Vándorének*) alakulása az eredeti (Kormos-féle) válogatással kapcsolja össze az 1981-ben megjelent antológiát: „A Vándor-Orpheus nagyon tetszik, de az sem lenne rossz, hogy pl. »35 költő« és alatta: nyugaton élő magyar költők antológiája.” (Béládi Miklós levele Nagy Pálnak, 1976. november 22. Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum)

döntéseivel, de az ebből fakadó viták, veszekedések és sértődések ellenére kapcsolatban maradtak egymással. A szerkesztők legnagyobb felháborodást kiváltó döntései majdnem mindig Magyarországgal függtek össze, ilyen volt például a hazai folyóirat-terjesztés ügye, vagy a Művelődési (Kulturális) Minisztériumból és a Magyarok Világszövetségéből érkező vezetők részvétele a találkozókön. Nagy Pál írja levelében Bujdosónak 1973. október 19-én,¹⁰² hogy az 1974-es Marly-i találkozóra nem is érdemes felkérni előadónak Karátson Endrét, Sipos Gyulát vagy Hanák Tibort, úgysem fogják elfogadni: „Karátson Bandit lehet, hogy fel fogjuk kérni. Persze az más kérdés, hogy nem fogja vállalni. Mint ahogy a Szabad Európások is nemet mondtak (Hanák, Sipos): nem akarják magukat velünk kompromittálni. (Sipos meg is mondta...)”. Karátson ugyanakkor a program szerint elvállalta a szereplést, holott korábban már idézett 1977-es levele szerint¹⁰³ ő is tartott a hazai hivatalos résztvevők jelenlététől (mert előttük nem lehetett szabadon beszélgetni).

De ugyanilyen kényes pont volt a Magyar Műhely párizsi szerkesztőinek cenzúrázó hajlama, több levélváltás is kerekedett önkényes szövegszerkesztési elveikből, főleg, amikor politikai vagy ideológiai szempontból kényes szavakat, mondatokat javasoltak kivenni az írásokból.

Czigány Lóránt 1971-ben tanulmányt írt Jancsó Miklósról, a Magyar Műhely elkérte közlésre, de nem hozták le. „Szombaton átmegyünk Párizsba, bár szerintem ebből nagy veszekedések lesznek. A Magyar Műhely át akarja dolgoztatni velem a Jancsó-tanulmányt, mert mint ők mondják, a magyarországi olvasónak »mások« az igényei.” – írja június 30-án naplójában Czigány.¹⁰⁴ (Végül nem jelent meg a tanulmány a Műhelyben, Czigány írja is, hogy Papp Tibor visszaadta neki átdolgozásra,¹⁰⁵ és az ügynek itt lett vége.) A kapcsolat ennek ellenére töretlen maradt, Czigány rendszeresen járt a találkozókra, jóllehet nem hagyta szó nélkül a cenzúrázásokat. 1974. február 18-án¹⁰⁶ levelében azt írja Nagy Pálnak, hogy nem szereti, ha Márton javaslatára ki kell húznia a cikkéből a „rázós szavakat”. 1976. december 6-án¹⁰⁷ felajánlja a Magyar Műhelynek angol nyelvű irodalomtörténete Kassák-fejezetét, de azt is hozzáteszi, hogy több kérdésben „kihegyezte” véleményét (például Kun Béla és Kassák Lajos viszonya tekintetében), ami bizonyára megint csak nem tetszene a szerkesztőknek, ezért a „jó viszony érdekében” megérti, ha nem tartanak rá igényt. Ugyanakkor 1985-ben az Élet és Irodalom lapjain folytatott avantgárd-vita kapcsán felháborodik, és bejelenti, hogy a 25. évfordulón demonstratív módon a Magyar Műhely „hagyományos irodalomtörténeti jelentőségéről” kíván előadást tartani (1985. október 15.).¹⁰⁸ Czigány megértő lojalitása még a csipkelődő humorral is összefért, nyíltan írja Nagy Pálnak levelében, hogy idén nem tud elmenni „Kádersdorfba”¹⁰⁹ (1987. április 8.)¹¹⁰ – tehát

102 A levél Bujdosó Alpár tulajdonában van.

103 Vö. 30. lj.

104 CZIGÁNY Lóránt, *Írok, tehát vagyok*, 50.

105 *Uo.*, 51.

106 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

107 *Uo.*

108 *Uo.*

109 A nevet a Nemzetőr akasztotta rájuk.

110 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

nem csak naplójában emlegette gúnynevén a találkozók helyszínét: Hadersdorfot.

Kemenes Géfin is sokáig tolerálja a Műhely-szerkesztők döntéseit Magyarországgal kapcsolatban, és inkább elébe megy a vitának, semmint-hogy utólag kelljen húznia. A Fehérlófiát nem adja a Magyar Műhely Könyvek sorozatnak, írja Nagy Pálnak, mivel „...nem vagyok egészen biztos abban, hogy szándékotokban lenne az egészet kiadni a MM égisze alatt, vagy hogy egyáltalán az jót tenne a hazai szervezetekkel való viszonyotoknak. Ne érts félre: szerintem fontosabb az, hogy a MM bejutott Mo.-ra...” (1976. december 9.).¹¹¹

Aki látványosan rosszul bírta a Magyar Műhely cenzúrázási kísérleteit és konok apolitikus magatartását, az Karátson Endre volt. Már a Munkaközösség megalakulásakor letette a sarkát, hogy ugyan elfogadja a felkérést, de csak és kizárólag különvéleménye fenntartásával, ami azt jelentette, hogy nem vállal ideológiai-politikai közösséget a Műhellyel.¹¹² Alapvetően a három M-mel van baja, amelyből az első kettő a „harcos irodalomelméleti program”, mellyel bár nem ért egyet, elfogadja. A különvéleménye fenntartásának igényét a harmadik M váltotta ki, a munkaközösség mint szervezet „iskolaszerűsége”, és mint minden iskolával, ezzel szemben is fenntartásai vannak Karátsonnak, mert minden iskola „megszorító, zsarnoki jellegű” (1974. február 19.).¹¹³ Folyamatosan voltak kisebb-nagyobb összetűzései a Műhellyel. 1976-ban kritikát kértek tőle, de mivel nem volt ideje újat írni, egy régebbi Bakucz-kritikáját ajánlotta fel a *Napfogyatkozás* című, 1971-es kötetéről, amelyet még Béládi kért tőle a Kortársba, de végül nem jelent meg. Kérte, hogy ezt lábjegyzetben feltétlenül közöljék, majd utalt arra, hogy ez irodalompolitikai okokból nyilván nem fog megtörténni. Nagy Pál erre azt mondta, hogy a lábjegyzetben változtatni kell, majd megkérte Karátson, hogy akkor egy füst alatt írjon az új Bakucz-kötetről is kritikájában. Karátson közölte, hogy azt csak nyáron tudja megírni, inkább hozzák le előbb a *Napfogyatkozás*-kritikát, utána megírja a másikat is. Karátson kötötte az ebet a karóhoz: vagy így, vagy sehogy (1976. október 14. és november 24.).¹¹⁴ A recenzió végül az 51. számban jelent meg 1977-ben *A magasság mélységeiből* címmel, és a csak Napfogyatkozásról szól. A szerkesztők lábjegyzetben jegyzik meg, hogy Karátson a kritikát „hazai szerkesztő” felkérésére írta, de odahaza nem jelent meg, ezért a Magyar Műhely jónak látta „a feledéstől megmenteni”, majd hozzáteszik: a Bakucz második kötetéről szóló kritika a következő számban jön. Az a kritika azonban már nem jelent meg.

Bujdosónál találtam egy levelet, amelyben a másik kettő szemére veti a szövegekkel való önkényes bánásmódot. Ekkor még nem volt a Magyar Műhely szerkesztője, amúgy is távol élt a kiadótól, nem látott bele napi szinten a munkájukba, így volt némi rálátása tevékenységükre. Egy még mindig

111 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

112 Nagy Pál a különvéleményt az avantgárd elkötelezettség ellenében értelmezi, ld. *Journal in-time* 2., 157.

113 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum. A „munkaközösség” valóban nem volt szerencsés hívó szó az emigrációban, mivel a Kádár-rendszer bevett terminológiájaként (pl. MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközössége) csakis ellen-szenvet válthatott ki abból, aki nem az szó eredeti jelentésével, hanem a politikai berendezkedésre utaló jelentésével társította.

114 Magyar Műhely-hagyaték, Petőfi Irodalmi Múzeum

kéziratban heverő Beke-tanulmány kapcsán jegyzi meg epésen, hogy „nem az a baj, mint ahogy gondoltuk, hogy sokan a hivatalos kapcsolatok miatt tartózkodóak, hanem ezek. Valaki azt mondta: határos a cezaromániával. Remélem nem így van.” (1973. április 30.)¹¹⁵

Ennek ellenére mindannyian rendszeresen publikáltak a Magyar Műhelyben és részt vettek a találkozókön, ami azt mutatja, hogy a szellemi munka iránt elkötelezettségük nagyobb volt, mint ideológiai kifogásaik, és a viták ellenére alapvetően bíztak a Műhely-szerkesztők ítéletében.

The *Magyar Műhely* (Hungarian Workshop) and the Emigration

From the point of view of Hungarian literary history, the three most important journals of western Hungarian literature were the *Irodalmi Újság* in London, the *Magyar Műhely* in Paris and the *Új Látóhatár* in Munich. The Hungarian emigration in the West had ambivalent feelings about the activities of *Magyar Műhely* (Hungarian Workshop). They had their political, ideological, social and personal reasons to feel that way. In my paper I propose to track down these reasons.

Keywords: Hungarian Workshop in Paris, avant-garde, Hungarian emigrant literature, experimental art and literature

Sz. Molnár Szilvia
ELTE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
szilvia.szmolnar@gmail.com

